

RECENZIJOS

Latvių-lietuvių kalbų žodynas. Sudarė doc. dr. Alvydas Butkus, Kaunas, Aesti, MMIII, 821.

Dvikalbiai žodynai yra langas į kitų tautų kalbas ir kultūrą. Todėl jų pasirodymas visada yra laukiamas tų, kurie nori išmokti kitų kalbų, kurie domisi kitų tautų kultūra, literatūra, mokslu, verčia iš kitų kalbų grožinius ir kitokius tekstus į lietuvių kalbą ar turi mokslinių interesus.

Vienas iš tokių žodinių yra 2003 m. pasirodęs „Latvių-lietuvių kalbų žodynas“, kurį sudarė Alvydas Butkus, išleido Aesti leidykla. Žodyno apimtis – apie 43 000 žodžių, pridėtas geografinių vardų ir leksikografinių šaltinių sąrašas. Kaip rašo pratarėms autorius A. Butkus, „Žodyno pagrindu pasirinktas J. B a l k e v i č i a u s ir J. K a b e l k o s (ret. – A. R.) prieš ketvirtį amžiaus išleistas analogiškas žodynas (Latvių-lietuvių kalbų žodynas, Vilnius, 1977), taip pat latvių bendrinės kalbos žodynas (Latviešu valodas

vārdnīca, 1987, 1998)“. Dalis papildymų, sudarytojo žodžiais, „įtraukta iš latvių bendrinės kalbos aštuoniatomio žodyno (Latviešu literārās valodas vārdnīca. 1–8 sēj. Rīgā, 1972–1996), iš 2001 m. Latvijos periodikos“, terminų žodinių ir naujai rengiamo latvių kalbos žodyno rankraščio.

Turint galvoje, kad Jono Balkevičiaus ir Jono Kabelkos žodyne buvo apie 42 000 žodžių, kalbamasis žodynas papildytas tik apie tūkstantį naujų žodžių. Tai nėra daug. Primintina, kad daugumą tų naujų žodžių sudaro svetimžodžiai (iš esmės terminai). Taigi apimtimi recenzuojamasis žodynas mažai tesiskiria nuo J. Balkevičiaus ir J. Kabelkos žodyno.

Išlaikyta ir tradicinė žodyno sandara: žodžių lizduose abėcėliškai pateikiami dažniausi antraštinės šaknies vediniai, taip pat dūriniai, kurių pirmasis dėmuo yra antraštinio žodžio kamienas.

Beveik nesiskiria ir žodyno sandaros aiškiniams, pgl. J. Balkevičiaus, J. Kabelkos ir A. Butkaus „Žodyno sandaros“ 1-ojo paragrafo tris pastraipas:

J. Balkevičius, J. Kabelka	A. Butkus
<p>§ 1. Žodyną sudaro latvių kalbos leksika ir dalis frazeologijos:</p> <p>1) dabartinės literatūrinės latvių kalbos žodžių pagrindinis fondas, įskaitant grožinėje literatūroje ir publicistikoje dažniau vartojamus liaudies šnekamosios kalbos žodžius;</p> <p>2) tie dialektizmai ir archaizmai, kurie kiek dažniau sutinkami literatūrinėje kalboje arba kurie gali būti naudingi, tyrinėjant lietuvių ir latvių leksikos ryšius;</p> <p>3) būdingesnės interjekcijos (jaustukai ir ištiktukai);</p>	<p>1.1. Žodyną sudaro dabartinės latvių kalbos leksika ir dalis frazeologijos:</p> <p>1.1.1. Dabartinės bendrinės latvių kalbos žodžių pagrindinis fondas, įskaitant grožinėje literatūroje ir publicistikoje dažniau vartojamus šnekamosios kalbos žodžius, terminus.</p> <p>1.1.2. Tie dialektizmai ir archaizmai, kurių kiek dažniau pasitaiko literatūroje arba kurie gali būti naudingi, tyrinėjant lietuvių ir latvių leksikos ryšius;</p> <p>1.1.3. Būdingesni ištiktukai ir jaustukai;</p>

Kaip matyti, A. Butkaus tekste atsirado žodis *dabartinės*, vietoj *literatūrinės – bendrinės*, įrašytas žodis *terminus*, išmesti žodžiai *liaudies, interjekcijos*, pagedaguotas šalutinis pažyminio sakinys, plg. *kurių kiek dažniau pasitaiko literatūroje*. Išmestas 3-asis paragrafas, pagedaguotas 4-asis.

Ši „Žodyno sandaros“ tekstų lyginimą būtų galima tęsti, bet jis rodytų viena: A. Butkus, rašydamas „Žodyno sandaros“ aiškinimą, tik patvarė J. Balkevičiaus ir J. Kabelkos tekstą, vietomis gerokai jį sutrumpindamas.

Daug skirtumų neturi ir pats žodyno tekstas. Pirmą, didžiausią naujovę yra ta, kad A. Butkus floros ir faunos pavadinimus pateikia kaip botanikos, entomologijos, ichtiologijos ir zoologijos terminus nurodydamas ir jų nomenklatūrinius lotyniškus pavadinimus. Antra, A. Butkus, kaip minėta, yra įdėjęs apie tūkstantį naujų žodžių, kurių nėra J. Balkevičiaus ir J. Kabelkos žodyne. Trečia, A. Butkus vietomis tik papildė, pagedagavo minėtų autorių žodyną.

Kaip minėta, greta gyvūnų ir augalų pavadinimų A. Butkus pateikia ir lotyniškus jų vardus, plg.:

J. Balkevičius, J. Kabelka	A. Butkus
bērzs beržas bērlape (gen. pl. ~lapju) <i>bot. ūmėdė</i>	bērzs beržas (<i>Betula</i>) bērlape (gen. pl. ~lapju) <i>bot. ūmėdė (R. xerampelina)</i>
egle (gen. pl. egļu) eglė	egle (gen. pl. egļu) eglė (<i>Picea</i>)
vārna varna	vārna <i>ornit.</i> varna (<i>Corvus corone</i>)
vilks vilkas	vilks <i>zool.</i> vilkas (<i>Canis lupus</i>)
žirnis (gen. pl. ~ņu) žirnis	žirnis (gen. pl. ~nu) <i>bot.</i> žirnis (<i>Pisum</i>)
zutis (gen. pl. zušu) ungyrys	zutis (gen. pl. ~šu) <i>icht.</i> ungyrys (<i>Anguilla anguilla</i>)

Lotyniškų vardų pateikimas, suprantama, yra naujas dalykas, bet jis nelemia viso žodyno naujumo apskritai.

Kuo skiriasi vadinamasis A. Butkaus žody-

nas nuo J. Balkevičiaus ir J. Kabelkos žodyno atskirų žodžių reikšmių aiškinimu ir iliustracine medžiaga, rodo kad ir žodžio *galva* aiškinamieji tekstai, plg.:

J. Balkevičius, J. Kabelka	A. Butkus
galva 1. galva; gaiša g. – šviesi (blaivi) galva; kaila g. – nuoga (<i>be kepurės</i>) galva; plika g. (<i>be plaukų</i>) galva; ~as mazgāšana – 1) galvos prausimas; 2) <i>prk.</i> davimas garo (pylos); ~as rota – galvos papuošalas; ~as sāpes – galvos skausmai; ~as sega – galvos apdangalas; viņš ir ~as tiesu lielāks – jis visa galva didesnis; viņam ir cepure galvā – jis su kepure [ant galvos]; iekrist uz – ~as ūdenī – iškristi stačia galva į vandenį; nokārt ~u <i>ir prk.</i> – nuleisti galvą; pamest ar ~u – linktelėti galva; sabāzt ~as kopā – sukišti galvas krūvon; man sāp g. – man skauda galva; 2. galva (<i>pats vyriausiasis</i>); ģimenes g. – šeimos (namų) galva; pilsētas g. – miesto galva (<i>pvz. tarybos pirmininkas</i>); valsts g. – valstybės galva (<i>pvz. prezidentas</i>); 3. galva (<i>galvos formos daiktas, daikto viršutinė arba priekinė dalis</i>); cukura g. – cukraus galva; kāpostu g. – kopūsto galva; zābaku ~as – batų galvos;	galva 1. galva; gaiša g. – šviesi (blaivi <i>prk.</i>) galva; kaila g. – nuoga (<i>be kepurės</i>) galva; plika g. – plika (<i>be plaukų</i>) galva; ~as mazgāšana – 1) galvos plovimas (trinkimas); 2) <i>prk.</i> davimas garo (pylos); viņš ir ~as tiesu lielāks – jis yra visa galva didesnis; viņam ir cepure ~ā – jis su kepure [ant galvos]; iekrist uz ~as ūdenī – iškristi stačia galva į vandenį; nokārt ~u <i>ir prk.</i> – nuleisti galvą; pamest ar ~u – linktelėti galva; sabāzt ~as kopā – sukišti galvas krūvon; man sāp g. – man skauda galva; 2. galva (<i>pats vyriausiasis</i>); ģimenes g. – šeimos (namų) galva; pilsētas g. – miesto galva (<i>pvz. meras</i>); valsts g. – valstybės galva (<i>pvz. prezidentas</i>); 3. galva (<i>galvos formos daiktas, daikto viršutinė arba priekinė dalis</i>); cukura g. – cukraus galva; kāpostu g. – kopūsto galva; zābaku ~as – batų galvos;

<p><i>nė dalis</i>); avizės g. – laikraščio antraštė; cukura g. – cukraus galva; kăpostu g. – kopūsto galva; zăbaku ~as – batų galvos; ~as nauda <i>ist.</i> – pagalvė (<i>mokestis</i>); ~as rėkėni – mintinis skaičiavimas; ieņemt[ies] kaut ko ~ā – imti ką į galvą; izmest no ~as – išmesti iš galvos; kăpt kădam uz ~as – lipti kam ant galvos; būt ~as tiesu părăkam par kădu – būti visa galva pranašesniau už ką; laist pără ~u – neimti į galvą; lauzīt ~u – laužyti (sukti) galvą; likt ~u kīlā – guldyti (dėti) galvą; măcīties no ~as – mokytis iš atminties; saķert ~u – griebtis už galvos; samaksāt ar [savu] ~u – užmokėti savo galva; pazaudēt ~u – pamesti galvą; piestāsīt (piepūst) pilnu ~u – prikalbėti devynias galybes; sagrozīt (sajaukt) kădam ~u – susukti (sumaišyti) kam galvą; skriet pa ~u, pa kaklu – galvą trūkti, lėkti strimagalviais; trăpīt naglai uz ~as – pataikyti į patį taikinį; zināt no ~as – žinoti atmintinai; kă bez ~as – kaip be galvos; uz savu ~u – savo galvon, ant savo galvos, savo rizika, savo atsakomybe; ~u augšā! – galvą aukštyn!; no ~as līdz kăjām – nuo galvos ligi kojų; cik ~u, tik prātu – kiek žmonių, tiek galvų; ar ~u sienā skriet – stačia galva į sieną</p>	<p>♦ zirga g. <i>šnek.</i> – arklio (asilo, avino) galva, avigalvis (<i>kvailys</i>); ~as nauda <i>ist.</i> – pagalvė (<i>mokestis</i>); ~as rėkėni – mintinis skaičiavimas; ieņemt kaut ko ~ā – imti ką į galvą; izmest no ~as – išmesti iš galvos; kăpt kădam uz ~as <i>šnek.</i> – lipti kam ant galvos; būt ~as tiesu părăkam par kădu – būti visa galva pranašesniau už ką; laist pără ~u – neimti į galvą; lauzīt ~u – laužyti (sukti) galvą; likt ~u kīlā – guldyti (dėti, duoti [nu]kirsti) galvą (<i>laiduojant už ką nors</i>); măcīties / zināt no ~as – mokytis / mokėti atmintinai; saķert ~u – griebtis už galvos; samaksāt ar [savu] ~u – užmokėti savo galva; pazaudēt ~u – pamesti galvą; piestāsīt (piepūst) pilnu ~u <i>šnek.</i> – prikalbėti devynias galybes; sagrozīt (sajaukt) kădam ~u – susukti (sumaišyti) kam galvą; skriet pa ~u, pa kaklu – lėkti strimagalviais (galvotrūkčiais); trăpīt naglai uz ~as – pataikyti į patį taikinį (<i>dešimtuką šnek.</i>); zināt no ~as – žinoti atmintinai; kă bez ~as – kaip be galvos; uz savu ~u – ant savo galvos; savo rizika (atsakomybe); ~u augšā! – aukščiau galvą!; no ~as līdz kăjām – nuo galvos ligi kojų; cik ~u, tik prātu – kiek žmonių, tiek nuomonių (galvų); ar ~u (ar pieri) sienā skriet – mėginti galva sieną pramušti</p>
---	---

Iš abiejų tekstų matyti, kad A. Butkus yra ne daug ką pakeitęs. Tie pakeitimai yra tokie: 1) po *blaivi pažyma prk.*, po *pilnu galvu pažyma šnek.*; 2) vietoj *galvos prausimas* įrašytas *galvos plovimas (trinkimas)*; išmesta *galvas rota – galvos papuošalas, galvas sapes – galvos skausmai, galvas sega – galvos apdangalas, avizės galva – laikraščio antraštė, galvą trūkti*; 3) *tarybos pirmininkas pakeistas meru, galvą aukštyn!* pakeista *galvą aukščiau!, kiek žmonių, tiek galvų – kiek žmonių, tiek nuomonių (galvų), stačia galva į sieną – mėginti galva sieną pramušti*; 4) įdėta *zirga galva šnek. – arklio (asilo, avino) galva, avigalvis (kvailys)*; 5) papildytos *likt galvą kīlā* reikšmės: *guldyti (dėti, duoti [nu]kirsti) galvą (laiduojant už ką nors)*; J. Balkevičiaus ir J. Kabelkos žodyne buvo tik *guldyti (dėti) galvą*; prie *măcīties* pridėtas variantas *zināt*, o lietuviškas atitikmuo *mokytis iš atminties* pakeistas *mokytis į*

mokėti atmintinai; po *pataikyti į patį taikinį* skliausteliuose dar įrašyta *dešimtuką šnek.*

Vieni iš minėtų pakeitimų yra motyvuoti dabartinės vartosenos (pvz. *galvos prausimas* yra tarmybė), kiti žodžiai ir jų junginiai perkelti į kitus lizdus (pvz.: *galvas sapes* perkeltas prie *sapes*). Tačiau yra ir abejotinių pakeitimų. Pavyzdžiui, vargu ar reikėjo išmesti žodžių junginius *galvas rota, galvas sega*, juoba kad jie vartojami grožinės literatūros tekstuose ir šnektose. Jų keitimas (atitinkamame lizde) sąaugomis *galvasrota, galvas-sega* vargu ar pateisinamas.

Vieno žodžio reikšmių aiškinimo tekstų lyginimas rodo, kad A. Butkus yra tik šiek tiek papildęs, patikslinęs (gal ne visur tinkamai), pare dagavęs J. Balkevičiaus ir J. Kabelkos tekstą, bet dėl to šio straipsnio teksto autoriumi negalima vadinti A. Butkaus – jo tikrieji autoriai yra J. Balkevičius ir J. Kabelka. Tai patvirtina kad ir žodžio *jauncelsme* tekstų lyginimas, plg.:

J. Balkevičius, J. Kabelka	A. Butkus
jauncelsme <i>tik sing.</i> kuriamasis darbas; ~smes darbs – kuriamasis darbas (<i>veikla</i>); ~ tne (<i>gen. pl. ~tņu</i>) naujas (<i>statomas ar pastatytas</i>) objektas (<i>pvz. mokomasis korpusas</i>); ~ ts , ~ta naujai (<i>tik ka</i>) pastatytas, -a; j. tilts – naujasis tilts	jauncelsme <i>tik sg.</i> : ~smes darbs – kuriama-sis darbas (<i>veikla</i>); ~ tne (<i>gen. pl. ~tņu</i>) naujas (<i>statomas ar pastatytas</i>) objektas (<i>pvz. mokomasis korpusas</i>); ~ ts , ~ta naujai (<i>tik ka</i>) pasta-tytas, -a; j. tilts – naujasis tilts

Turbūt kiekvienam aišku, kad žodžių jungi-
nio *kuriamasis darbas* pašalinimas (beje, nemo-
tyvuotas, plg. **JAUNCELSME** s.; *poēt. Jaunā cel-
šanas, veidošanas darbs, process*, žr. LVV, 1987,
p. 340) iš pirmosios eilutės dar neduoda teisės ma-

nyti, kad toks veiksmas kalbamojo žodžių jungi-
nio šalintoją padaro viso teksto autoriumi. Tas pats
pasakytina ir apie tuos atvejus, kai šalinami ar kei-
čiami, žodyno sudarytojo supratimu, šiandien jau
nebeaktualūs iliustraciniai sakiniai, plg.:

J. Balkevičius, J. Kabelka	A. Butkus
jaunatne jaunimas; Vissavienības Ļeņina Komunistiskā Jaunatnes Savienība (VLKJS) – Visasajunginė Lenino Komunistinė Jaunimo Są- junga (VLKJS); padomju j. – tarybinis jaunimas; skolu j. – mokyklinis jaunimas; ~atnes izlase <i>sport.</i> – jaunimo rinktinė; ~atnes sporta klase <i>sport.</i> – jaunių sportinis atskyris	jaunatne jaunimas; skolu j. – mokyklinis jaunimas; ~atnes izlase <i>sport.</i> – jaunimo rinkti- nė; ~atnes sporta klase <i>sport.</i> jaunių sportinis at- skyris

Tokių pakeitimo pavyzdžių būtų galima pateikti
dešimtis, bet jie rodytų viena – tikrieji šio žodyno
autoriai yra J. Balkevičius ir J. Kabelka; A. But-
kus jų žodyną yra tik papildęs ir pavadavęs.

A. Butkus gali pretenduoti tik į papildymų –
naujai įtrauktų žodžių ir jų iliustracijų – autorius.
Pavyzdžiui, *h* dalyje A. Butkus pateikia tokius
naujus žodžius:

hatėrija *zool.* tuatara (*Sphenodon guntheri*)

heks *icht.* sidabrinė menkė, jūros lydeka (*Mer-
luccius merluccius*)

henomele (*gen. pl. ~ļu*) *bot.* svarainis (*Chae-
nomeles*)

hernhūtiētis, ~iete (*gen. pl. ~iešu*) *ist.* hern-
hūtininkas, -ė

heroīns heroīnas

Tik neaišku, kodėl iš šios dalies išnyko tokie
žodžiai kaip *hortenzija* ir *hiromantija*. Ar tai pa-
daryta dėl to, kad, pavyzdžiui, *hortenzija* rašyba
niekuo nesiskiria nuo lietuvių *hortenzija*? Jeigu
lėmė šis motyvas, tai žodyne neturėjo likti ir to-
kių svetimų žodžių kaip *harpija*, *hemofilija*, *he-
raldika*, *hetera*, *hidra*, *hotelis*, *gateris*, *gerbera*

etc. Beje, *hotelis* bendrinėje lietuvių kalboje ne-
vartotinas – jis įtrauktas į didžiųjų klaidų sąrašą,
su kuriuo A. Butkus turėjo būti susipažinęs. Kas
lėmė žodžio *hiromantija* (zilėšana pėc rokas
līnījām) išnykimą, paaiškinti nelengva.

Papildymų galima rasti kiekvienoje dalyje. Pa-
vyzdžiui, *j* dalyje atsirado tokie žodžiai: *jelgav-
nieks*; *jenotāda* meškėno ar usūrinio šuns kailis,
jenots zool. 1. meškėnas (*Procyon lotor*); 2. žr.
jenotsuns, jenotsuns zool. usūrinis šuo (*Nyctereu-
tes procyonoides*); *jestrs, -a* 1. žvalus, -i, gyvas,
-a; 2. kietas, -a, šiurkštus, -i; *juņa* juanis (*Kini-
jos piniginis vienetas*), *jutība* jautrumas, jaus-
mingumas; *jānūdien adv. šnek.* tikrai, iš tiesų; *jau-
nulis, -ule* (*gen. pl. ~uļu*) *iron.* naujokas, -ė; *jaun-
laulātais* – jaunavedys, *jaunlaulātā* – jaunamartė;
junkurs 1. *ist.* junkeris (kariūnas); 2. *prūšu ~i*
ist. – prūsų junkeriai (dvarininkai). Įtrauktas net
keiksmažodis *johaidī!* (*sk. jochaidī!*) *vulg.* (toks
keiksmas). Apskritai, A. Butkus „praturtino“ žo-
dyną vulgarizmais, pvz.: *dirsa, dirsālīdējs, dir-
sālīdēja, dirsējs, dirsēja, dirst, diršana, pimpis,
pist, pisties, petene, peža, pīzda, sūds* etc. Greta

jų atsirado ir „sultingi“ lietuviški vulgarizmai, kurių nebuvo J. Balkevičiaus ir J. Kabelkos žodyne ir kurių pagaliau sulaukė vulgarijų vertybių vartotojai. Nevengia A. Butkus ir barbarizmų, pvz., la. *žušiks*, lie. *žulikas*, *babaškė* etc. Kai kurie iš jų Valstybinės lietuvių kalbos komisijos įtraukti į didžiųjų klaidų sąrašą, pvz., *žulikas*.

Recenzuojamojo žodyno konkrečią analizę būtų galima tęsti ir toliau, bet ta analizė nepakeistų svarbiausių išvadų: 1. A. Butkaus išleistas žodynas nėra originalus žodynas – jo sandara, žodžių inventorių ir žodžių reikšmių iliustracinė medžiaga yra paimta iš J. Balkevičiaus ir J. Kabelkos žodyno; 2. A. Butkus į sau priskiriamą žodyną yra įtraukęs tik nedidelę dalį naujų žodžių (apie 1 000); 3. A. Butkus papildė J. Balkevičiaus ir J. Kabelkos žodyną tikslesne ar aktualesne iliustracine medžiaga, paredegavo žodyno tekstą, vietomis pakoregavo žodžių lizdus. Turint visa tai galvoje, kyla pagrįstas klausimas, ar A. Butkus nebus tik prasilenkęs su mokslininko etika, ar nebus leidęs surūdyti mokslininko sąžinės užraktui. Kaip latvistas jis turėjo puikių pavyzdžių pasielgti korektiškai nesumenkindamas ir savo autoriteto. Pirmasis sąžiningo mokslininko pavyzdys jam turėjo būti Janis Endzelynas, kuris nepasisavino K. Miūlenbacho parengto latvių kalbos žodyno. Pirmųjų trijų tomų tituluose lapuose parašyta *Redigėjis, papildinąjis, turpinąjis J. ENDZELĪNS*, o ketvirtą tomo tituluose lapuose – *Redigėjis, papildinąjis, nobeidzis J. ENDZELĪNS*. Antrasis, dar geresnis, pavyzdys turėjo būti „Lietuvių-latvių kalbų žodynas“, išėjęs 1995 m. Tarp kitų žodyno 2-ojo leidimo autorių yra ir 1-ojo leidimo A-N dalies autorė Apolonija Buojatė, kuri prie 2-ojo leidimo jau nebeprisidėjo – ji mirė 1976 m. Grįžtant prie recenzuojamojo žodyno reikia pabrėžti, kad šiuo atveju didžiausia ir pelnyta pagarba būtų buvusi atiduota J. Balkevičiui ir J. Kabelkai, jei A. Butkus titulinį lapą būtų parašęs taip:

J. Balkevičius

J. Kabelka

Latvių-lietuvių kalbų žodynas

Latviešu-lietuviešu vārdnīca

Apie 43 000 žodžių

Ap 43 000 vārdu

Papildė ir paredegavo A. Butkus

Dar pora pastabų. Sprendžiant iš pažymos *pron.* galima daryti išvadą, kad A. Butkus latvių ir lietuvių kalbose rado tik po du įvardžius: latvių – *kas* ir *kāds*, lietuvių – *kas* ir *koks*; prie *abi*, *es*, *tu*, *viņš*, *mēs*, *jūs*, *tas*, *šis* jokių pažymų nėra. Vadinasi, galima manyti, kad šie žodžiai nėra įvardžiai. Kadangi pažymos *pron.* prie minėtų žodžių nėra J. Balkevičiaus ir J. Kabelkos žodyne, galima drąsiai teigti, kad A. Butkus tik akiai perrašė anūdviųjų tekstą negalvodamas apie jo trūkumus. Įvairių trūkumų A. Butkus nepastebėjo ir kitais atvejais, pavyzdžiui, kad bendrinei lietuvių kalbai neteiktini žodžiai yra *nuriebinimas*, *nuriebinimo* (procedūros kursas).

Kartais perrašant padaroma ir klaidų, plg. klaidingai perrašytą paskutinį žodyno žodį.

Apskritai recenzuojamasis žodynas yra tik papildytas ir pareduotas J. Balkevičiaus ir J. Kabelkos žodynas. Vyresnės kartos lituanistai, kurie dar atsimena J. Balkevičių ir J. Kabelką, skaitydami žodyną, iš esmės matys jų darbą, girdės jų tariamus latviškus ir lietuviškus žodžius, bet tituluose lapuose neberas jų pavardžių, kurias dėl nesuprantamų priežasčių išstūmė A. Butkaus pavardė. Kas parašyta – nebeištrinsi. Teisus buvo Apijus sakydamas: *faber est quisque fortunae suae*.

Albertas Rosinas

A Handbook of Germanic Etymology, by Vladimir Orel, Leiden, Boston: Brill, 2003, 683.

Vladimiro Orelo veikalas – tai 476 puslapių žodynas, apimantis, kaip rašo ir pats sudarytojas, didžiumą, bet ne visą pragermanų leksiką (p. XI). Germanų kalbų žodžiai čia grupuojami pagal rekonstruotus germanų prokalbės žodžius, taigi žodyno straipsnių antraštės yra praformos. Toliau pateikti svarbesniųjų germanų kalbų duomenys: pirmiausia, jei įmanoma, senosios germanų kalbos – gotų, senųjų šiaurės germanų (senųjų islandų ir kt.), senųjų anglų, senųjų fryzų, senųjų saksų, senųjų vokiečių aukštaičių, jei šiose kalbose atitikmenų nėra – pasitelkiamos, pavyzdžiui, vidurio ar naujosios vokiečių ir anglų kalbos.

Rekonstruotosios praformos etimologijai nustatyti ieškoma kitų ide. kalbų giminaičių. Tokios struktūros yra daugelis panašaus pobūdžio etimologinių žodynų, kuriuose aptariama vienos indoeuropiečių kalbų grupės ar kelių artimų giminisčių grupių leksika. Pvz., W. S t o k e s, *Urkel-tischer Sprachschatz*, Göttingen, 1894; *Słownik prasłowiański*, I, 1974– [I bandomasis, 1961], O. Т р у б а ч е в, *Этимологический словарь славянских языков I–*, 1974–, iš pradėtų naujesniųjų – A. А н и к и н, *Этимология и балто-славянское лексическое сравнение в праславянской лексикографии (*a- –*go-)*, 1998 bei B. Р а с т о р - г у е в а, Д. Э д е л ь м а н, *Этимологический словарь иранских языков, I (a–ā)*, 2000. Beje, visais šiais darbais, išskyrus F. Sławskio pradėtą leisti *Słownik prasłowiański* ir Rastorguevos bei Edelman darbą, aptariamajame darbe pasinaudota. Tai matyti ir iš literatūros sutrumpinimų sąrašo knygos pradžioje (p. XV–XXXVI), ir iš paties žodyno – mat kiekvieno straipsnio pabaigoje Orelas nurodo panaudotos literatūros duomenis. Žodyno pabaigoje pateikiami germanų ir kitų kalbų žodžių registrai (p. 477–683).

Iki šiol specialiai pragermanų leksikai tebuvo skirtas XX amžiaus pradžioje pasirodęs H. F a l k o ir A. Т о р п о *Wortschatz der germanischen Spracheinheit* (Göttingen, 1909; kaip trečioji *Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen* dalis). Taigi, kaip rašoma naujosios knygos paskutiniame kietviršyje, tai dar vienas bandymas rekonstruoti minėtąją leksiką. Palyginus abu žodynus, akivaizdu, kad Orelo darbas praaugo savo pirmtaką. Šitai lėmė ir panaudota nauja etimologinė literatūra, ir išsamesnės germanų istorinės morfologijos žinios. Buvo atsisakyta jau senokai neįtikimais tapusių kai kurių žodžių, kamienu siejimų (pvz., žodžius, įvardijančius lokį – s. v. a. *bero* ir kt., – sieti su neva degimą nusakančia ide. šaknimi *bher-*, F a l k T o r p 1909, 263), nepatogaus, indų alfabeto tvarka parremto medžiagos išdėstymo.

Trumpoje pratarmėje (p. XI–XIII) Orelas nurodė, kokie germanų kalbų žodžiai buvo ar nebuvo įtraukti į tyrimų akiratį. Medžiagos pagrindą sudarė germanų žodžiai, aptinkami visose trijose (šiaurės, rytų ir vakarų) ar dviejose kalbų šako-

se; taip pat įtraukti ir aptinkami tik vienoje šakoje, bet turintys archajiškumą liudijančių kitų kalbų giminaičių, esantys plačiai paplitusių darinių pamatas arba dar pragermanų laikais atėję skoliniai. Atsisakyta atskirai aptarti priešdėlių vadinčius (veiksmazodžius ir vardazodžius), neįtraukti tikriniai vardai, vietovardžiai, etnonimai, stengtasi atmesti vadinamuosius žodžius nebuvėlius ar reikšmes nebuvėles (ang. *ghost-words*, *ghost-meanings*). Šiek tiek užsiminta ir apie prokalbės leksikos rekonstrukcijos principus (p. XII). Buvo akcentuota, jog rekonstruojami žodžiai, o ne morfemos, paminėtos kaip kurios fonologinio, morfologinio pobūdžio problemos, pvz., parengėjo nuomone, ne visuomet įmanomas nustatyti germ. |*e| ar |*i|, |f| ar |β|, |β| ar |d| buvimas.

Vis dėlto žodyno pratarmė galėjo būti daug išsamesnė, tikslesnė, aiškiau suformuluota. Štai tik spėlioti galima, su kokiais morfologinės rekonstrukcijos sunkumais parengėjas susidūrė pateikdamas prieviksčius, rekonstruodamas dūrinių kamieno balsius (dūrinių jungiamuosius balsius?) ar šakninius kamienus (p. XIII). Neatskleisti ir realūs būdai, principai, kuriais remiantis buvo rekonstruotos pragermanų formos. Visai nėra apibrėžta, kaip suvokiamas pats germanų prokalbės terminas. Neaišku, ar galvoje turima vėlyvoji germanų prokalbės fazė prieš suskylant į atskiras kalbas, ar tiesiog ankstyvoji vienovės fazė. Matyt, žodyno parengėjui tai nebuvo svarbu. Todėl fonologinis praformų rekonstrukcijos pagrindas nėra vienodas – rekonstruoti garsai ar fonemos kartais priklauso skirtingiems chronologiniams pjūviams. Štai vėlyvas praformų [ō], kurį nurodo atskirų germanų kalbų atitikmenys (pvz., s. v. a. [uo], kai kuriuose ankstyvuosiuose tekstuose s. v. a. [ō]), kaip [ō] germanų prokalbėje dar negalėjo egzistuoti. Tai rodo tuoj po prokalbės skilimo atėję skoliniai, pvz., go. *Rūmōneis* ‘romėnas’, lo. [ō] čia pakeistas [ū] (taigi skolinimo metu negalėjo egzistuoti germ. [*ō]). Kaip aiškėja iš lo. [ā] substitucijos, germanų prokalbėje būta arba tiesiog [ā], arba kiek tamsesnio, labializuoto [ā̃], vėliau visose germanų kalbose virtusio [ō] (žr. W. K r a u s e, *Handbuch des Gotischen*, München, 3 1968, 34, 48; W. B r a u n e, E. A. E b b i n g h a u s, *Gotische Grammatik*, Tübingen, 1981, 20). Tad žodyne

teikiama praforma **sōwelan* (p. 361), plg. go. *sauil*, reikėtų koreguoti į **sāwila/o-* (**sāyila/o-*) arba **sāwila/o-* (**sāyila/o-*) < **sāyelo-*. Kartais, priešingai, rekonstruojamas labai archajiškas garsas. Štai prievieksmių galūnė *-*ōt* (**wīdōt*, p. 465 ir kt.) nurodyta su *t*, o *-*t* (< ide. *-*d*) nepaliko jokio pėdsako germanų kalbose. Taip pat ir **axtōu* ‘aštuoni’ (p. 5) rekonstruotas su ilguoju diftongu *ōu*, nors germanų kalbos suponuoją trumpąjį, plg. go. *ahtau*, s. v. a. *ahto* ir kt. Šiais atvejais per daug paisyta kitų giminių kalbų atitikmenų.

Orelas užsimena, jog rekonstruojant tam tikras praformas ne visada buvo aišku, kurį garsą – [**e*] ar [**i*] – reikėtų rekonstruoti (p. XII). Teigiama, jog sunkiai išsprendžiamais atvejais buvo elgtasi pagal savo nuožiūrą („arbitrary“). Šis neapibrėžtumas taip pat sukėlė painiavos. Štai žodžių vidurio skiemenyse germanų kalbos lyg ir suponuotų senąjį [e] (jis kai kuriose kalbose virto [i]), plg. minėtą **sōwela-* (p. 361), rekonstruojamą su [**e*]. Tačiau ankstyvas skolinys **katilaz* ‘dauba’ (p. 211) (iš lo. *catillus*) vis dėlto atspindi prokalbėje buvusį [i] ir paties parengėjo jau rekonstruojamas su [**i*], žr. K r a u s e 1968, 34 (§ 27.2).

Ne visada įtikinama yra formų su geminatomis rekonstrukcija. Forma **skuddġanan* (p. 345), iš tiesų **skuddġan*, būdinga vakarų germanų prokalbei: žinoma, jog prieš *ġ, ū, r, l, n* čia yra vykusi priebalsių geminacija. Tačiau germanų prokalbei ji nėra būdinga (žr. B. W. B r a u n e, Althochdeutsche Grammatik, 14. Auflage, bearb. H. Eggers, Tübingen, 1987, 94tt.).

Morfologinė praformų rekonstrukcija, ypač kamieno, regis, irgi galėjo būti tikslesnė. Antai germanų žodžių, įvardijančių obuolį, praforma žodyne yra **ap(u)laz*, o s. v. a. *apful* kildinamas iš **ap(u)liz* (taigi *i* kamieno) (p. 21t.). Iš tiesų patikimiau rekonstruoti *u* kamieno formą **aplu-*, plg. F. K l u g e, Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache, 24 Auflage, bearb. von E. S e e b o l d, Berlin, New York, 2002, 52; K. B r u n n e r, Altenglische Grammatik, 3 Auflage, Tübingen, 1965, 220; W. B r a u n e, H. E g g e r s, Althochdeutsche Grammatik, 1907, 202. Germ. praforma **zud(z) ~ *zudaz* n. < **ġhu-t(ó)-*, dievo pavadinimas (p. 145), turėtų būti rašoma be skliaustų –

**ġhu-tó- > *zudā-*, nes žinoma, jog žodžiai vien su priesaga *-t* sutaptų su šakniniais vardažodžiais ir kaip abstraktai turėtų moteriškąją giminę (J. W a c k e r n a g e l, A. D e b r u n n e r, Altindische Grammatik, Göttingen, II 2, 1954, 41t. § 12; 22 § 9). Šiuo atveju germanų dievo pavadinimas yra *a* (< *o*) kamieno, niekatrosios giminės.

Gilinantį į atskirus žodyno straipsnius matyti, jog parengėjas, nuveikęs nemažą darbą – surinkęs ir išstudijavęs rūpimo žodžio etimologijas, – ne visuomet sugebėjo jas kritiškai įvertinti, patikrinti.

Be reikalo minima S e e b o l d o, kuris remiasi Trieru, pastaba (K l u g e 2002, 825), jog s. v. a. *scriban*, s. saks. *skrīban*, s. fryzų *skrīva* ‘rašyti’ galėtų būti ne lotynizmai (lo. *scribere* ‘rašyti’), o tik semantiškai paveikti lotynų žodžio (p. 344). Toks teigimas atrodo labai keistas, nepamatuotas, ypač žinant, kad germanai turėjo ir savą žodį veikiausiai runų rašymui žymėti, plg. s. ang. *writan*.

Turbūt per daug pasitikint F a l k o T o r p o žodyno pavyzdžiais (1909, 363), klaidingai nurodyta gotų žodžio *lamb* reikšmė (p. 234) – ji turėtų būti ne ‘ėriukas’, o ‘avis’ (žr. Die gotische Bibel, hrsg. von W. Streitberg, II, 1960, Darmstadt, 79). Tiesa, gotų žodžiui Streitbergas teikia dvi reikšmes – ‘Lamm, Schaf’, tačiau peržiūrėjus pavartojimo vietas šaltinyje matyti, jog visur turima galvoje ‘avis’, tik vieninteliu atveju go. *lamb* reikšmė nėra iki galo aiški.

Ne visada tiksliai aptarti ir greta germanų žodžių nurodyti giminių kalbų pavyzdžiai. Štai, veikiausiai remiantis F. K l u g e (Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache, 20 Auflage, bearb. von W. M i t z k a, Berlin, 1967, 97), s. v. a. *bero* ‘lokys’ (ir kt.) siejamas su lie. *béras* bei toch. *A parno*, *B perne* ‘spinduliuojantis, šviesus’ (p. 43). Iš tiesų toch. *B perne* reikšmė – ‘orumas, garbė’ (tos pat reikšmės yra toch. *A parām*, iš jo išvestas būdvardis *parno*, o iš toch. *B daiktavardžio* – adj. *perne_v*; W. T h o m a s, Tocharisches Elementarbuch, II, Heidelberg, 1964, 212), jis yra skolinys iš iran. **farnah-* ‘viešpaties, valdovo garbė, aureolė’ (W. K r a u s e, W. T h o m a s, Tocharisches Elementarbuch, I, Heidelberg, 1960, 54), niekaip negalimas sieti su ‘rudas’ ar ‘lokys’.

Kaip ide. **ns-* ‘mus’ (> germ. **uns*) paralelė pateikti toch. A *nās*, B *ñis* (p. 460), tačiau šis tocharų kalbos įvardis yra vienaskaitos forma (žr. Krause, Thomas 1960, 162). Beje, šiame žodyno straipsnyje (**wez* ~ **wiz*) reikėtų papildomai nurodyti Falko Torpo žodyno 29–30 puslapį (ne tik 406), būtent čia analizuojama germ. **un-s* ir kitos susijusios formos.

Apskritai etimologijos bei atskirų žodžių, jų tarpusavio santykių aptarimas žodyne atrodo perdėm mechaniskas, be argumentacijos. Tolimesne rekonstruoto pragermanų žodžio etimologija retokai pasidomima. Antai jau minėtasis germanų lokio pavadinimas nors ir siejamas su lie. *bēras*, tačiau morfologiniai genetiniai abiejų žodžių ryšiai neaptarti, nenurodyta ir su jais sietina ide. šaknis. Morfologinį vertinimą galėtų atspindėti giminiškų žodžių grupavimas. Štai aptariant germ. **xrawaz* (p. 185) ‘žalias, šviežias’ prie lie. *kraujas* galima buvo prišlieti tos pat morfologinės struktūros s. i. *kravýá-* (M. Mayrhofer, Etymologisches Wörterbuch des Altindoirischen, I, Heidelberg, 1986, 411). Beje, kita s. i. forma *kraví-* ‘žalia mėsa’ iš tiesų turėtų būti pateikta tik kaip *kravíš-*, nes žodis yra š (s) kamieno (Mayrhofer 1986, 411).

Orelo žodyne neretai remtasi ir baltų bei slavų kalbų duomenimis. Šių kalbų, kurios kartu su germanų kadaise išgyveno bendrą epochą, medžiaga etimologijai turėtų būti ypač svarbi. Regis, žodyne nerasia naujų baltų kalbų žodžių aiškinimų, visa, kas šiuo klausimu teigiama, perimta iš panaudotos literatūros. Apgailiestautina, jog lietuvių duomenims įvertinti dažniausiai remiamasi gerokai pasenusiu E. Fraenkeli o veikalu (Litauisches etymologisches Wörterbuch, Heidelberg etc., 1962), nesinaudojama naujesniais darbais. Visai nepaminti V. Urbučio *Baltų etimologijos etiudai* (Vilnius, 1981), V. Mažiulio *Prūsų etimologijos žodynas* (I–IV, Vilnius, 1988–1997). Pastarasis darbas, reikšmingas ne tik prūsų, bet ir lietuvių, latvių leksikos istoriniams tyrimams, neįtrauktas ir į literatūros sąrašą, nors *Prūsų kalbos paminklai* čia nurodyti. Apmaudu, kad net ir senosios, į Fraenkeli o žodyną įtrauktos etimologijos Orelo darbe kartais traktuojamos labai savotiškai. Matyt, šios aplinkybės lėmė, jog baltų, lie-

tuvių etimologijos požiūriu daug kas kalbamame žodyne pateikiama, aptariama klaidingai, neišsamiai.

Štai pragerm. **kultaz* (norv. *kult* ‘apvali, stambi figūra; kalvos viršūnė’, s. ang. *colt* ‘kumeliukas’) siejamas su lie. *guldyti* ‘kastruoti’ (p. 223). Iš tikrųjų ši *guldyti* reikšmė yra antrinė, išriedėjusi iš pagrindinės ‘versti, leisti gulti’. Šiuo atveju be reikalo pasitikėta Fraenkeli o mėginimu skirti homonimą *guldyti* ‘kastruoti’ ir sieti jį su *galdyti* bei kt. (Fraenkeli 175). Tad ir Orelo žodyno etimologinė sąsaja yra netinkama.

Neįsigilinus kaip germ. **westanē* (įvardžiai s. š. germ. *vestan*, s. ang. *westan* ‘iš vakarų’): **westan* (s. ang. *west* ‘į vakarus’, s. fryzų *west* ‘vakarai’) darybos ryšį paralelė nurodomi lie. *úkanas* vs. *vākaras* (p. 459). O juk *úkanas* yra vestinas iš *ūkas* ar *ūkti* ‘niauktis’, kaip ir *rūkanas* ‘apsiniaukęs’ iš *rūkas* ar *rūkti*, *vařganas* iš *vařgas* ar *vařgti*. Tad *vākaras* nėra *úkanas* darinio pamatinis žodis.

Nesuprantamai žodyne pasielgta su baltų ir slavų rankos pavadinimo etimologijomis. Kaip go. *handus*, s. ang. *hand* ir kt. darybos paralelė pateikiama lie. *rankà*, vedama iš *riñkti* (p. 159). Taigi tarsi pritariama Fraenkeli o žodyno (697) aiškinimui, jog baltų (ir slavų) rankos pavadinimo motyvacija – ‘rinkėja’. Tačiau aptariant germ. **wranzō* (p. 471) minimas Mikkolos bandymas sl. **rōka* sieti su germanų žodžiais, įvardijančiais sulenktumą, kumpumą (s. isl. *rá* ‘kampas’, s. šved. *vrá* ‘t. p.’, s. isl. *rōng* ‘laivo skersinis’): taigi ranka suvoktina kaip ‘kumpoji’, t. y. ‘ranka su sulenktais pirštais’¹, nors iš tikrųjų Mikkola šitaip aiškina ir baltų giminaičius. Taigi baltų slavų duomenys bei dvi etimologijos neįmanomai padalytos per pusę.

Minint lie. (žem.) *beñgti* ‘baigti’ ir kaip seną veldinį gretinant su skr. *bhanákti* ‘laužo, daužo’, arm. *bek* ‘sudaužytas’, spėjamai germ. trm. *ban-gen* ‘mušti, belsti’, isl. *banga* ‘kalti, daužyti, belsti’ (p. 35) negalima buvo apeiti V. Urbučio atliktos

¹ Beje, dėl galimo panašios reikšmės atsiradimo iš ‘sulenktumas, kumpumas’ palygintinas s. i. *vrís-* ‘pirštas’ iš **urik-* ‘kumpas’ (M. Mayrhofer, Etymologisches Wörterbuch des Altindoirischen, II, Heidelberg, 1996, 597).

išsamios analizės, rodančios, jog jis antrinis, kilęs šalia *bigti (*binga) : beigti : baigti (ide. *bhei-, *bhī- ‘mušti’), plg. spiñgti : speñgti šalia spìgti (spiñga) : spiègti (U r b u t i s 1981, 100–104).

Abejotina, ar su go. *huhrus* ‘alkis’, s. š. germ. *hungr* ‘t. p.’, s. v. a. *hungar* ‘t. p.’ ir kt. susijęs lie. *keñkras* ‘liesas, sudžiūvęs, prakaulus’ (taip teigiama žodyne p. 194). Regis, šis lie. žodis, užfiksuotas tik Juškos žodyne ir Kupiškyje, yra labiau paplitusio *keñgras* ‘t. p.’ antrinis variantas. Lie. *keñgras* – veikiausiai veiksmazodžio *keñgti* ‘skursti, šepsti, liesėti’ (žr. LKŽ V 566) *ra-* priesagos vedinys, plg. *ikras* : *ikkti*, *gùdras* : *gùsti*. Tokio pavaldalo lietuviškas pavyzdys germanų kalbų žodžiams fonetiškai nebetinka.

Nepagrįstai pragerm. **nēbrō* (s. š. germ. *nærf* ‘beržo tošis’, v. v. a. *dēver* ‘t. p.’) mėginama sieti su lie. *nēbėsis* ‘kas silpnas, menkas’ (p. 286). Čia teisesnis yra Fraenkelis, kuris *nebėsis* laiko lietuvių naujadaru iš *nebe* (F r a e n k e l 1949t.).

Taip pat ir lie. *snakė* ‘sraigė’ F r a e n k e l i s pamatuotai laiko germanizmu (851), tai rodo ir žodžio paplitimas (vien Prūsų Lietuvoje, žr. LKŽ XIII 235). Bandytas sieti su v. v. a. *snigge* ‘sraigė’, s. v. a. *sneggo* ‘t. p.’, ide. **snā-* ‘tekėti, plaukti’ Orelo žodyne (p. 357) yra klaidinantis.

Pasitaiko ir daugiau nelietuviškos kilmės žodžių, kurie parengėjo nepamatuotai laikomi indigeniais. Lie. *karbas* ‘krepšys’, siejamas su s. v. a. *harpfa* ‘arfa’, lo. *corbis* ‘krepšys’ (p. 163), iš tiesų yra slavizmas. Be to, svarstytina, ar semantiškai įmanoma sieti ‘arfa’ su ‘krepšiu’. Teigiama, jog s. š. germ. *ganga* ‘ėjimas’, s. v. a. *miti-ganga* ‘tarnaitė, kambarinė’ savo struktūra ypač artimi skr. *jañghā* ‘blauzda’, lie. *pražanga* ‘nusikaltimas’ (p. 126). Tačiau lietuvių darinys yra gana naujas, tai veikiausiai iš senųjų lietuviškų tekstų atėjęs vertinys (le. *przestęstwo*). Šiuo atveju geriau buvo gretinti lie. *žanga* ‘žengimas’.

Go. *driugan* ‘kariauti’, s. ang. *dreógan* ‘veikti, stengtis, atlikti’ Orelas atsargiai („probably related“) sieja su lie. *draugas*, pr. *drūktai*, sl. **drugō* (p. 75). Kad atsargumo nereikėjo, puikiai parodo M a ž i u l i o etimologija (1988, 222t.). Ji kaip tik ir užpildo žodžių pirminės motyvacijos, tolesnių sąsajų spragą aptariamame darbe. Kita vertus, ne labai aišku, kas norėta pasakyti teiginiu, jog mi-

nėti germ. žodžiai istoriškai identiškai su s. v. a. *triogan* ‘apgauti’ ir kt. (< vakarų germ. **dreužan*). Juk dėl semantikos jie vargu ar yra etimologiškai sietini, plg. dar į antrąją homonimiškos šaknies žodžių grupę tinkantį s. i. *druh-* ‘apgauti’ (M a y r - h o f e r 1986, 760).

Kai kurių su germanų leksika siejamų lietuviškų žodžių reikšmė nurodyta netiksliai: *bróžti* ‘to whisk’ (p. 55) vietoj ‘braukti, čiuožti’, *pálsas* ‘pale’ (p. 91) vietoj ‘pilkšvas, šviesiai žalias, neryškios spalvos, nublukęs’, *lėngti* (*lėngsta*) ‘to check, to inhibit’ (p. 240) vietoj ‘silpnėti, nykti, džiūti nuo ilgos ligos, ilgai sirgti, sirguliuoti’; *skūsti* (*skuñda*) ‘to be nervous, to be tired’ (p. 345) – reikšmė perimta iš Fraenkelio žodyno, tačiau LKŽ teikia tik ‘imti skaudėti, skausti’.

Tikroji žodžio semantika neretai pakoreguotų ir etimologinį aptarimą. Antai Orelas teigia, jog pragerm. **xraþaz* ‘kas greitas’ struktūriškai (ang. *structurally*) artimas lie. prieveiksmiui *apikratai* ‘greitai’ (p. 185). Galima tik spėti, jog galvoje turimas tas pats žodžių šaknies balsių kaitos laipsnis bei *o* kamienas. Tačiau, matyt, iš Leskieno veikalo vis perimama lie. žodžio reikšmė ‘greitai’ nėra pirminė. Pasak LKŽ, *apikratai* vienintelį kartą pavartotas *Knygos nobažnystės* postilėje: todrin beg’ greaytay ir ápikratay (SE)². Tarmėse aptinkamas būdvardis *apykratis* kiek kitokia reikšme ‘gana kratus’ (*Arklys apykratis, negera joti* Kp, LKŽ I 211). Taigi greičiausiai ir prieveiksminis pirma reiškė ‘kratamai, kračiai’. Kadangi kratymas juntamas greitai jojant ar važiuojant, vėliau galėjo išsirutulioti ir perkeltinė reikšmė ‘greitai’. Vadinasi, nurodyta lietuvių ir germanų žodžių sąsaja neegzistuoja.

Apskritai semantikos tyrimai aptariamame darbe dažniausiai apeinami. Kaip pripažįstama pratarmėje (p. XII), pragermanų žodžių semantinė rekonstrukcija palikta skaitytojui. Dėl to galima abejoti, ar iš tiesų žodyne buvo rekonstruoti

² Tiesa, LKŽ nurodytas SE puslapis (242) nėra tikslus. Kaip matyti iš D. P o c i ū t ė s parengto ir išleisto 1653 metų *Knygos nobažnystės* perspaudo (Vilnius, 2004), reikėtų nurodyti 261 puslapį. O LKŽ duomenys – iš 1684 m. kontrafakcinio leidimo.

žodžiai, kaip akcentuota parengėjo. O juk būta nemaža atvejų, kai atskirų germ. kalbų atitikmenų reikšmė sutapo, tad ir rekonstruotosios praformos reikšmė, savaime suprantama, buvo tokia pat. Nepakankamas dėmesys semantikai matyti ir tolesnės etimologiškai giminiškos leksikos sąsajoje. Ar iš tiesų čia giminiški žodžiai, jei jų reikšmės smarkiai skiriasi, galėtų atskleisti tik išsamūs reikšmių rutuliojimosi bei žodžių darybos tyrimai. Tai pasakytina apie germ. **balþaz* (go. *balþaba* ‘drąsiai, narsiai’, s. š. germ. *ballr* ‘kietas, atkaklus’ bei kt.) ir lie. *báltas* siejimą (p. 34; semantiškai įmanomesnis atrodo P o k o r n o, Indogermanisches etymologisches Wörterbuch, Bern, München, 1959, 121 germ. žodžio vedimas iš šaknies ide. **b^hel-* ‘tinti, brinkti’); s. š. germ. *erta* ‘tyčiotis, erzinti, pykdyti’ (bei kt.), go. *baidjan* ‘prispirti, priversti’ (bei kt.) ir gana naujų lie. *ardýti*, atitinkamai lie. *baidýti*, kauptavyvų iš *irti*, atitinkamai *bijóti*, gretinimą (p. 25; 32); dar iš F a l k o T o r p o žodyno (273) ateinantį go. *biugan* ‘lenkti, sukti’, s. v. a. *biogan* ‘t. p.’ (bei kt.) siejimą su lie. *búgti*, gr. φεύγω ‘(pa)bėgti, (pa)sprukti’, lo. *fugiō* ‘t. p.’ (p. 43) ir apie daugelį kitų.

Pridurtina, jog lietuvių kalbos pavyzdžiai, ypač veiksmazodžiai, gana dažnai pateikiami su korektūros klaidomis (ypač daug klaidų žodžių rodyklėje): *alkúnė* 232, *baidýti* 667, *bėgu* 667, *isėkti* 311 ir *isėkti* 668 (senųjų tekstų žodis iš tiesų yra užfiksuotas be kirčio, žr. LKŽ), *kliuvu* 176, 669, *kuštu* (vietoj *kūštu*) 190, 669, *mėžu* 272, 670, *rėpiu* 669, *sėkla* 671, *skęstū* 671, *skrentu*, *skręsti* (vietoj *skrentu*, *skresti*) 344; *slėgiu* 671, *spėju* 671, *stėru* 671, *trėšiu* 672, *trėšku* 672, *trėštu* 672, *tėsiu* 672, *vėržti* (vietoj *vežti*) 471, *zveris* 43, *žėsis* (vietoj *žas*) 673, *žavėti* 673.

Net ir gramatikos terminų sutrumpinimų sąrašas (p. XXXVII–XXXVIII) nėra be trūkumų: čia užmiršta paaiškinti dalį veiksmazodžio, skaitvardžio sutrumpinimų – wk. vb., str. vb., num.

Telieka konstatuoti, jog V. Orelo užsibrėžtas darbas – pragermanų leksikos rekonstrukcija – būtų buvęs labai reikalingas ir savalaikis. Gaila, kad išleistasis laikas panašesnis į etimologinės literatūros rūpimais klausimais sąvada. Jis patogus dėl sutelktos informacijos. Tačiau germanų ir kitų giminiškų kalbų etimologija besidomintis skaitytojas atsivertęs šią knygą pats turi imtis tyrimo.

Birutė Kabašinskaitė

INFORMACIJA

TARPTAUTINĖ ALEKSANDRO
VANAGO KONFERENCIJA

2004 metų lapkričio 11–12 dienomis Lietuvos kalbos institutas suorganizavo tarptautinę Aleksandro Vanago konferenciją „Baltų onomastikos tyrimai“. Tai pirmoji A. Vanagai atminti skirta jubiliejinė konferencija – 2004 m. rugpjūčio 12 dieną žymiajam onomastikos tyrėjui būtų sukakę 70 metų. Tarptautinėje konferencijoje pranešimus iš onomastikos skaitė 26 Lietuvos, Latvijos, Rusijos, Lenkijos, Čekijos, Kroatijos, Ukrainos, Estijos ir Suomijos mokslininkai.

Plenariniame posėdyje buvo perskaityti trys pranešimai. Du jų tiesiogiai buvo susiję su A. Vanagu: Jolanta Z a b a r s k a i t ė (Vilnius) pasakojo apie A. Vanagą kaip apie neeilinę asmenybę, spinduliavusią mokslo šviesą ir žmogiškumą, Vitalija M a c i e j a u s k i e n ė (Vilnius) priminė svarbiausius A. Vanago mokslo darbus ir jų reikšmę dabartiniams onomastikos (ypač toponimikos) darbams. Kolektyviniame Laimučio B i l k i o (Vilnius), Ojaro B u š o (Ryga) ir Grasildos B l a ž i e n ė s (Vilnius) pranešime trumpai buvo pristatyti baltų onomastikos tyrėjai, jų tyrimo kryptys ir gauti rezultatai; iš šio pranešimo buvo gerai matyti, kiek daug baltų onomastikai yra nusipelnęs A. Vanagas.

Kituose keturiuose dvi dienas trukusios konferencijos posėdžiuose buvo perskaityta nemažai pranešimų iš antroponimikos. Bene daugiausia diskusijų susilaukė Bronio S a v u k y n o (Vilnius) pranešimas apie dvikamienių asmenvardžių trumpinių dūrinius. Jame B. Savukynas pratęsė K. Būgos konferencijoje (2003 m.) nagrinėtą pirmuosiuose dvikamienių asmenvardžių kamienuose esančių afiksų *-d-*, *-g-*, *-s-*, *-t-* kilmės problemas

ir įtikino klausytojus, kad šie vardų afiksai yra sustabarėjusios ir desemantizuotos sistemos elementų darybiškai nemotyvuoto skaidymo rezultatas. Dvikamienių asmenvardžių trumpinių dūrinius B. Savukynas senojoje vardų sistemoje išskyrė į atskirą vardų klasę šalia dvikamienių asmenvardžių, jų trumpinių ir priesaginių vedinių iš trumpinių. Konferencijos dalyvių dėmesio sulaukė ir kitų antroponimikos tyrėjų pranešimai. Įdomus buvo Juozo J u r k ė n o (Vilnius) pranešimas, kurio autorius teigė, kad, be pagrindinių antroponimų tyrimo modelių (onimas < apeliatyvas, onimas < onimas), labai svarbus yra ir trečias tyrimo modelis – onimas ir geografinė, kultūrinė, istorinė, chronologinė ir lingvistinė jo kamieno charakteristika. Vytauto M a ž i u l i o (Vilnius) pranešime buvo aptarta Jono Bretkūno pavardės kilmė bei J. Bretkūno tautybė. Trijuose pranešimuose buvo nagrinėti istoriniuose dokumentuose išlikę antroponimai. Ona R o m a n č u k (Varšuva) kalbėjo apie XVIII a. pab. – XIX a. vid. Gervėčių parapijos krikšto knygos asmenvardžius: aptarė asmenų įvardijimo būdus, įvardijimui vartojamą keturių asmenvardžių modelį ir dažniausius paveldimų asmenvardžių darybinius, fonetinius ir grafinius variantus. Aušra Ž e m i e n ė (Vilnius) aptarė XVIII–XIX a. Ragainės apskrities lietuvininkų pavardžių kilmę, o Jūratė Č i r ū n a i t ė (Kaunas) nagrinėjo XVI–XVII a. LDK kariuomenės sąrašuose užfiksuotus bajorų ir kitų visuomenės sluoksnių pavardžius.

Kitų mokslininkų pranešimai buvo susiję su kalbų kontaktų tyrimais. Apie baltų ir slavų santykius bei baltų ir slavų onimų ryšius kalbėjo Zigmantas Z i n k e v i č i u s (Vilnius), Michałs K o n d r a t i u k a s (Balstogė), Anatolijus N e p o k u p n a s (Kijevas), Dunja B r o z o v i ć (Zagrebas) ir Jūratė

Sofija Laučiūtė (Klaipėda). Z. Zinkevičius aiškino, kad dažni iš Rytų gauti krikščioniškų vardų variantai yra vartoti Lietuvoje nuo seno (gauti kartu su Rytų krikščionyste), ir šį faktą gali patvirtinti dvikamienių asmenvardžių sistemos, į kurią tokie vardai brovėsi, duomenys bei krikštavardinių pavardžių, oikonimų ir hidronimų pamatas, kuriuo dažnai būna iš Rytų gauti krikščioniški vardai. M. Kondratiukas nagrinėjo Balstogės regiono asmenvardžių – baltiškos kilmės pavardžių – patirtus slavavimo pokyčius ir aptarė jų kilmės tendencijas, A. Nepokupnas įrodė, kad polabų onimas *Circipene* (X–XIII a.) yra sudarytas pagal tą patį modelį kaip sudurtiniai prūsų ir kuršių onimai (*Kirsappen – Cersupe*), D. Brozović pateikė pietų slavų ir baltų hidronimijos bendrybių ir skirtumų, o J. S. Laučiūtė atkreipė dėmesį į baltiškos kilmės toponimus Baltarusijos teritorijoje. Latvių ir lietuvių kontaktams buvo skirtas Laimutės Balodė (Ryga, Helsinkis) pranešimas apie lituanizmus latvių toponimikoje. L. Balodė aptarė fonetinius, morfologinius ir leksinius kriterijus, kuriais remiantis galima išskirti lituanizmus – Latvijos vietovardžius, turinčius šaknyje minkštuosius priebalsius -g-, -k-. Su finų ir jų kaimyninių tautų kontaktais buvo susiję Václavo Blažeko (Brno) ir Peeterio Pällio (Talinas) pranešimai. V. Blažekas aptarė bendrų baltų ir finų mitologinių vardų (*Panu, Salme, Tapio ir Ukko*) baltišką kilmę, o P. Pällas pateikė estų salų, esančių Latvijos ir Rusijos teritorijose, bendrą toponimų charakteristiką.

Laimučio Bilkio (Vilnius), Daivos Deltuvienės (Vilnius) ir Ilgos Jansonės (Ryga) pranešimai buvo iš toponimikos. L. Bilkis pateikė naujus lietuvių vandenvardžių *Āksupē* up., *Apāškas* up., *Apšurys* up., *Liaukavā* up., *Velupys* ir kt. kilmės aiškinimus, D. Deltuvienė darybiškai ir pagal kilmę aptarė XVI a. Mažosios Lietuvos sudurtinius oikonimus, o I. Jansonė kalbėjo apie morfologinio Latvijos vietovardžių inversinio žodyno, kurio pamatas – nebaigtas rengti Latvijos vietovardžių žodynas, sudarymo principus.

Du pranešimai buvo susiję su prūsų onomastikos tyrimais. Grasilda Blažienė (Vilnius) pildė ankstesnių tyrėjų sudarytą helonimų sąrašą ir prūsų helonimus aptarė darybos ir kilmės aspektais. Rolandas Kregždys (Kaunas) iškėlė hi-

potezę, kad prūsų asmenvardis *Borsythe* gali būti interpretuojamas ir kaip lituanizmas, siejamas su lie. dial. *barza* „barzda“.

Įvairių onimų funkcionavimo ir jų vartojimo kalboje problemas savo pranešimuose gvildeno Natalija Vasiljeva (Maskva), Aleksandra Superanskaja (Maskva), Milda Norkaitienė (Vilnius), Ojaras Bušas (Ryga) ir Andrejus Bankavas (Ryga). N. Vasiljeva kalbėjo apie rusų kalboje egzistuojančios asmenų įvardijimo formulės (pavardė – vardas – tėvavardis) pokyčius: iš aktyviosios vartosenos dingstančius tėvavardžius, oficialiojoje vartosenoje, ypač verslo sferos, savarankiškai pradedančias funkcionuoti ilgąsias (oficialiąsias) vardų formas, sporto reportažuose kartu su vardu ir pavarde kabutėse teikiamas pravardes (tokių pavyzdžių yra ir vokiečių spaudoje) ir kt. A. Superanskaja, besidominti dabartinėse kalbose jau į kitas sritis išplitusiais dažnai vartojamais senųjų dievų vardais, teigė, jog tokius vardus yra itin sunku etimologizuoti ir duomenis apie juos reikia rankioti po kruopelytę ne tik iš antikinių ir kitų kalbų tekstų, bet ir iš dar ankstesnėmis epochomis vartotų kalbų paminklų. Lietuvos katoikonimų žodyno sudarymo principus ir tikslus pristatė M. Norkaitienė akcentavo, kad asmens ir vietos ryšį nusakantys žodžiai yra vienas seniausių leksikos sluoksnių, iš kitų išsiskiriantis savo reikšme ir darybos pamato specifika. Įdomiu aspektu į latvių onimus pažvelgė O. Bušas – savo pranešime jis aptarė tikrinių vardų homonimijos, polisemijos ir sinonimijos problemas. Vertėjams, lingvistams ir kalbų kontaktų tyrėjams itin naudingas buvo A. Bankavo pranešimas, kuriame nagrinėti skirtingose kalbose tą patį objektą žymintys toponimai ir etnotoponimai.

Konferencijos tezėse¹ yra paskelbtos ir neatvokusių kalbininkų pranešimų santraukos: Kirstinos

¹ Tarptautinė Aleksandro Vanago konferencija „Baltų onomastikos tyrimai“. Pranešimų tezės, Vilnius, 2004 m. lapkričio 11–12 d. Red. kolegija: L. Bilkis, G. Blažienė, A. Ragauskaitė, M. Razmukaitė, Lietuvių kalbos institutas, 2004, 63 p.

Konferenciją parėmė Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministerija ir Lietuvos valstybinis mokslų ir studijų fondas.

C a s e m i r (Getingenas), Jürgen U d o l p h o (Leipzigas) „Die Bedeutung des Baltischen für die Niedersächsische Ortsnamenforschung“, Pietro U. D i n i o (Piza) „Onomastic data and linguistic ideas on the Baltic in the work of Bartholomew Anglicus“, Vincento D r o t v i n o (Vilnius) „Michaelio Mörlino *Specification* – Gumbinės lietuvininkų XVII a. pab. vardyno šaltinis“, Ivano D u r i d a n o v o (Sofija) „Baltisch–Südslawische Parallelen“ ir Wolfgango P. S c h m i d o (Getingenas) „Zur Begrifflichkeit in der Konzeption der Alteuropäischen Hydronymie“. Vykusios konferencijos pranešimus numatoma išspausdinti atskiru straipsnių rinkiniu.

Konferencija buvo gerai suorganizuota. Pirmą dieną konferencijos dalyviai ir svečiai aplankė A. Vanago kapą – tylos minute pagerbė jo atminimą, gražiais žodžiais mokslininką paminėjo jį gerai pažinoję A. Nepokupnas ir A. Superanskaja. Konferencijos dalyviai ir svečiai ne tik klausėsi pranešimų ir diskutavo, bet vakare ilgiau pabendravo Lietuvių kalbos instituto surengtame pobūvyje, o pranešimus skaičiusieji penktadienį dar lankėsi ir LNOBT (operoje „Žydė“). Šeštadienį konferencijos dalyviai, vadovaujami Artūro Judženčio, galėjo pakeliauti po A. Vanago gimtąsias vietas: susipažinti su Kupiškio apylinkėmis, paviešėti Subačiaus vidurinėje mokykloje, kurioje mokėsi A. Vanagas, pasižvalgyti po buvusią A. Vanago tėvų sodybvietę ir aplankyti Kupiškį.

Daiva Sinkevičiūtė

ACADEMIA GRAMMATICORUM SALENSIS

2004 metų rugpjūčio 1 dieną kelios dešimtys kalbotyros specialistų iš įvairių šalių susirinko į Lietuvių kalbos instituto surengtą Kalbotyros vasaros mokyklą – gramatikos konferenciją Salose (Rokiškio r.). Konferencijoje perskaityta per 20 kalbotyrai skirtų pranešimų, kuriuos parengė 11 mokslininkų. Beveik visi pranešimai buvo skaitomi lietuvių kalba, todėl kitakalbiams konferencijos dalyviams tai buvo ir gera kalbos praktikos mokykla.

Dalis pranešimų buvo susiję su bendrosios kalbotyros ir baltistikos dalykais, kiti labiau siejosi su

lituanistika. Arealinės lingvistikos ypatumus savo pranešimuose nagrinėjo I. S a w i c k a (Varšuva). Prof. W. S m o c z y ņ s k i s (Varšuva) apžvelgė istorinės kalbotyros metodus. V. K a z a n s k i e n ė (Sankt Peterburgas) skaitė pranešimą etimologijos klausimais, sukėlusį aštrių diskusijų; su kai kuriais teiginiais iš esmės nesutiko W. S m o c z y ņ s k i s.

A. A n d r o n o v a s (Sankt Peterburgas) apžvelgė XX a. antrosios pusės rusų kalbininkų įnašą į lituanistiką, gilinosi į gramatikų ir žodynų sąsajas. Pranešėjo manymu, gramatiką ir žodyną reikėtų derinti kaip dvi kalbos sistemos aprašymo sudedamąsias dalis. Antai du Mokslų Akademijos leidiniai kai kuriuos dalykus teikia skirtingai (Dabartinės lietuvių kalbos gramatika pateikia naujovišką linksniuotųjų klasifikaciją, o Dabartinės lietuvių kalbos žodynas – senovišką). Pranešėjas kvietė gerinti žodynuose pateikiamą gramatinę informaciją (vietoj kilmininko prie *i* kamieno veiksmažodžių pateikti naudininką, kad iš karto būtų aiški giminė, pvz., *dančiumi* – *nakčiam*). Andronovo manymu, gramatinė informacija turėtų būti pateikiama taip, kad būtų patogų ją analizuoti laipsniškai – ne „paradigma nr. 126“, o „dkt., vyr. g., *i* kamienas“.

Daug dėmesio sulaukė K. M a l e s o s (Varšuva) pranešimas apie kognityvinį erdvių santykių baltų kalbose aprašymą ir M. R u d n i c k i o (Varšuva) pranešimas apie kreipinių vartojimą K. Būgos laiškuose. Beje, apie Salų ir jų apylinkių istoriją surinktos medžiagos išsamumu M. Rudnickis nustebino net vietinius gyventojus (kai kurių faktų niekas iš jų anksčiau nebuvo girdėjęs). G. K a v a l i ū n a i t ė (Vilnius) kalbėjo apie gyvumo hierarchiją ir lietuvių kalbos vietininkus. Ji ištyrė, kad vienos ar kitos vietininko formos vartoseną priklauso nuo to, ar žodis pavadina gyvą daiktą, ar ne. J. P a j ė d i e n ė (Vilnius) aptarė prieveiksminių laiko sakinių *de dicto* semantinių ryšių.

V. Č i ž i k (Vilnius) nagrinėjo linksnių atrakciją kaip dviejų, tarpusavyje nesusietų tiesioginiu sintaksiniu ryšiu žodžių formų suderinimą. Pranešėjos teigimu, linksnių atrakcija laikomas lyginamųjų konstrukcijų formos kai kuriuose sakiniuose priderinimas prie tam tikros pagrindinio sakinio vardažodžio formos, nors jų semantinės

funkcijos ir nesutampa. Buvo išskirti trys linksnių atrakcijos atvejai: 1) lyginamosios konstrukcijos funkcija – būdo aplinkybė, pagrindinio žodžio funkcija – subjektas; vardininką keičia netiesioginis (objekto) linksnis, pvz.: *Vaikui teko susiriesti kaip ežiukui* (vietoje *kaip ežiukas*); 2) lyginamosios konstrukcijos funkcija – būdo aplinkybė, pagrindinio žodžio funkcija – objektas; dėl neiginio poveikio galininką keičia kilmininkas, pvz.: *Nieko taip nemyli kaip motinos* (vietoje *kaip motiną*); 3) lyginamosios konstrukcijos funkcija – pažymins, pagrindinio žodžio funkcija – subjektas; vardininką keičia netiesioginis objekto linksnis, pvz.: *Toki valgi kaip varškę* (vietoje *kaip varškė*) *pagardink grietine*.

L. Semėnienė (Vilnius) aptarė linksnių varijavimo problemą lietuvių kalbos gramatikoje: morfosintaksinių vardininko ir įnagininko variantų – dviejų to paties semantinio argumento skirtingų morfosintaksinių formų, galinčių tame pačiame kontekste viena kitą pakeisti be reikšmės skirtumų – vartojimo tendencijas aprašomuosiuose sakiniuose. Pranešėjos manymu, predikatinio daiktavardžio linksnio pasirinkimui didesnės įtakos turi formalūs (morfologinė tarinio jungties forma, sakinio sandara, žodžių tvarka sakinyje), o ne semantiniai kriterijai. Teigiama, kad sakiniuose su formaliai žymėtais požymiais linkstama įnagininką vartoti kaip diakritinį ženklą, o formaliu požiūriu nežymėtuose sakiniuose dažniau vartojamas predikatinio daiktavardžio vardininkas.

Daug dėmesio visos konferencijos metu buvo skirta naujosios gramatikos, kurią rengia Lietuvių kalbos instituto Gramatikos skyrius, pristatymui. Po kiekvieno pranešimo A. Holvoetas (Vilnius) sulaukdavo klausimų ar net prieštaravimų dėl vienos ar kitos naujoviškai pateikiamos idėjos. Daugiausia diskusijų, kurios tęsėsi ir vakarais, dalyviams išsiskirsčius atskiromis grupelėmis, taip pat vyko dėl naujosios gramatikos.

Konferencija buvo naudinga visiems jos dalyviams ne tik dėl to, kad buvo pasidalyta nuomonėmis įvairiais kalbotyros klausimais, bet ir dėl galimybės artimiau vieniems su kitais susipažinti. Visą savaitę vyko intensyvus kultūrinis gyvenimas.

Kęstutis Bredelis

JONAS PAULASKAS

1924–2003

Yra daug žmonių, kuriuos lyg pats gyvenimas, likimas padaro kokios srities svarbų kūrėją, tylų vadovą, minčių galiūną.

Toks buvo ir yra leksikografas Jonas Paulauskas (1924 01 09), jurbarkiškis iš priemiesčio trobelės, aktyvus moksleivis (ypač sekėsi matematika ir lietuvių kalba, žinoma, ir vokiškai bei lotyniškai gerai mokėjo – turėjo gerų mokytojų). Po karo, 1945 metais, pasirenka lietuvių kalbos ir literatūros specialybę, kalbos specializaciją Kauno universitete. 1949 metais jį uždarius, 1950 metais turėjo baigti senojo Vilniaus universiteto lituanistiką.

Absolventas mokėjo tarmę, kalbų, turėjo gražią rašyseną, tad didžiojo J. Balčikonio buvo priimtas į LKI Žodynų skyrių ir nuo 1950 metų rudens visa galva pasinėrė į leksikografijos mokslo raizgynes. Iš pradžių LKŽ III ir IV tomų korektūra, susipažinimas su trijų milijonų kartoteka, išvykos tirti tarmių į Vilniaus kraštą ir Gudiją. Jonas pasidarė vienas iš didžiausių mūsų gyvosios kalbos mokovų. (Šitaip buvo ilgai stiprinami Instituto darbuotojai, visi tuoj įsijungdavo į duomenų rinkimą, kalbos kultūros – bendrinės kalbos taisyklingumo ir pastovumo įgyvendinimo darbą).

Nuo 1950 metų ėmė spausdinti įvairius straipsnelius Lietuvos laikraščiuose, pradėjo rengti disertaciją. Ji buvo sunki – „Veiksmazodžių priešdėlių

funkcijos dabartinėje lietuvių literatūrinėje kalboje“. 1958 metais ją sėkmingai apgina ir išspausdina „Literatūros ir kalbos“ trečiame tome (1958, 301–453). Disertacija buvo ne vienai leksikografų kartai parankinė knyga mokytis ir tinkamai redaguoti priešdėlines veiksmažodžių formas, jas vartoti. Tyrimas pritaikytas akademinės „Lietuvių kalbos gramatikos“ II tome (1971, 269–298).

Pagrindinis darbas buvo LKŽ. Jonas Paulauskas – vienintelis žodynininkas, prisidėjęs prie visų 20-ties tomų rengimo, redagavimo ir korektūrų taisymo (nuo VI tomo – redakcinės kolegijos narys, iš VIII tomo išbrauktas, nes nestojo į garbingą partiją). Išgyveno visą Žodyno kritikos audrą 1950–1952 metais, patyrė visko (nors dabar televizijos filme teigiama, kad lietuvių kalbos mokslas spaudimo nebuvo patyręs!), išlaikė svarbiausią Žodyno bruožą – paveldėtosios leksikos (senųjų raštų, tarmių duomenų) skelbimą. Atsiųstojo B. Larino mokymu buvo spiriama pirmiausia teikti marksistų, komunistų kalbos duomenis, daryti socialistinės statybos veikalą, bet neišnyko ir J. Balčikonio diegtas senųjų raštų ir tarmių leksikos branginimas. Vėliau idėjiškumo po truputį mažėjo ir K. Ulvydo, kartais J. Kruopo tomuose gale jau nieko nebijojom ir džiūgavome (ypač J. Paulauskas ir kiti jaunesni žmonės). 2002 metais, jau sirgdamas, po sunkių operacijų dirbo atsidėjęs, daugiausia namie, ištikimosios gyvenimo draugės prof. Aldonos remiamas, prižiūrimas ir slaugomas, atleistas nuo buities reikalų. Net manė parašyti Jurbarko šnektos žodyną iš velionės Elenos Grinaveckienės paliktos kartotekos. Didelių darbininkų kaip ir nelikę, ar kada bus ištesėtas?!

Ne tik tai tas vienas didelių dideliausias žodynas Jonui Paulauskui yra rūpėjęs. Jis imdavosi tokių temų, kurios visiems rodėsi būtiniausios, mažai Lietuvoje tyrinėtoms ir leksikografiškai apdrotoms. Tai vadinamieji frazeologizmų žodynai. Pirmasis pasirodė 1977 m., sukėlė didelį susidomėjimą (buvo bent 20 recenzijų – nuo baltų valstybių iki Anglijos) ir tarsi įteisino mūsų kalbotyroje tuos vaizdinguosius žodžių junginius. Toliau –

su V. Stašaitiene 1985 metais parengtas „Rusų-lietuvių kalbų frazeologijos žodynas“ (1985, Vilnius), „Sisteminis lietuvių kalbos frazeologijos žodynas“ (1985, Kaunas) ir didžiulis 886 psl. „Frazeologijos žodynas“ (2001), parengtas su gana sunkiai išjudinamam moteriškumui kolektyvu. Daugiausia jo rinkta, dešimtmečius kaupta ir sisteminta visa medžiaga yra ypatinga lietuvių kalbos turto skrynja (pelnyta Lietuvos mokslo premija 2003 m.). O kur dar „Sisteminis lietuvių kalbos frazeologijos žodynas“ (1995), kaip koks didžiojo „Frazeologijos žodyno“ įvadas.

Sunku visą žodynininko veiklą ir nurodyti. Svarbūs, rimtai rašyti ir redaguoti bent keturi „Dabartinės lietuvių kalbos žodyno“ leidimai, iš kurių mokėsi visa Lietuva nuo 1972 iki pat dabar, nes didelio būrio rengiamas „Lietuvių bendrinės kalbos žodynas“ kažkur užgaišo... Neužmirštini ir keli „Mokyklinio tarptautinių žodžių žodyno“ leidimai (1998–2000), žinoma, čia padidintas jų skaičius, nesipriešinta daugelio lietuviškų žodžių varymui iš kalbos. Gausūs vaikaičiai pamokė J. Paulauską parengti populiarų „Paauglių žodyną“ (1997) ir t. t. Visiems rašto žmonėms reikėjo sinonimų žodyno, o A. Lyberio parengtasis buvo su nemažais trūkumais. J. Paulauskas su kolegomis daug ką (kirčiavimą, reikšmių aiškinimus, apibrėžimus) ištaisė ir geranoriškai pasislėpė už pirmojo leidimo autoriaus pavardės.

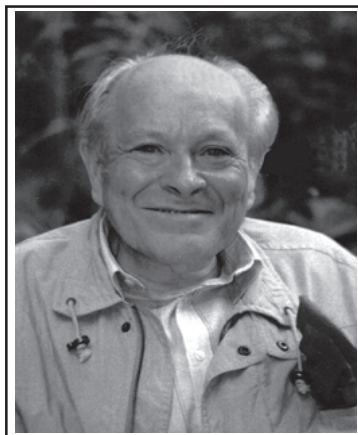
2004 m. pab. Kaune pasirodė su S. Steponavičiene ir J. Kardelyte parengtas „Lietuvių-rusų kalbų frazeologizmų žodynas“.

Čia tik dalis paminėtų darbų, veikalų, o kur dar redaktoriaus, komisijų pirmininko, bene viso šimto mokslinių straipsnių autoriaus ir kiti darbai.

Net sunkiai sirgdamas dirbo, skaitė, rašė, kol atėjo paskutinė valanda (2003 12 12). Tyliai užgeso, puse lūpų susitaikęs su Dievu... Visiems ir dabar rodosi, kad tuoj prasivers kokio kambarėlio durys, tyliai įeis Jonas (taip visi vadinome) ir paklaus, kaip spręsti tuos ir tuos kalbos žodyno klausimus. Nebeateis – tik sklaidysime susimąstę Jo raštus apie lietuvių kalbą, kas norėsime siekti mūsų žodžių mokslo tiesų.

Vytautas Vitkauskas

FRIEDHELM HINZE

1931–2004

2004 m. vasario 5 d. po ilgos negalės ir sunkios ligos, mirė žymusis vokiečių kalbininkas, slavistas ir baltistas, filologijos mokslų daktaras Friedhelmas Hinze. Savo slavistiniais darbais išgarsėjęs kaip polonistas ir rusistas, jis yra neginčijamai geriausias dabarties pomeranistas (kašubų tarmių tyrinėtojas)¹. Už nuopelnus kašubistikai – kašubų dialektologijai, literatūrai ir kultūrai – F. Hinze apdovanotas Gdanskio Kašubų-Pomeranų draugijos „Pomerania“ Stolemo medaliu.

Paskutinius savo gyvenimo dešimtmečius, nuo 1980 m., F. Hinze skyrė baltistikai.

F. Hinze buvo didelis kalbų ir dialektų moko­vas. Jis laisvai kalbėjo aštuoniomis slavų kalbomis, puikiai mokėjo latviškai ir lietuviškai. Latvių kalbos kursą dėstė Laisvajame Berlyno universitete. Dėl didelės lingvistinės erudicijos jis įgijo didelį tarptautinį autoritetą. Lingvistikoje išgarsėjo visų pirma kaip leksikologas, leksikografas, etimologas ir onomastas.

¹ R. Eckert, Friedhelm Hinze zum 60. Geburtstag, – ZfSl XXXVI (4), 1991, 635–636; A. Sabaliauskas, Friedhelm Hinze, – Lietuvių kalbos enciklopedija, Vilnius, 1999, 245; Bibliografjė dokōzów Friedhelma Hinze w domōci zrzecznicē E. Kamińsczigō, – Pomerania, III (372), czrewińc 2004, 44–46.

F. Hinze gimė 1931 m. rugpjūčio 4 d. Hetzdorfe (netoli Prenzlau), pasiturinčių valstiečių šeimoje. 1948 m. baigė aukštesniąją bendrojo lavinimo mokyklą Prenzlau mieste ir 1951 m. įstojo į Berlyno Humboldtų universitetą, kur studijavo slavistiką. Jo dėstytojais buvo šio universiteto profesoriai V. Falkenhahnas, E. Schneeweisas ir akademikas H.-H. Bielfeldtas. Jų skatinamas F. Hinze jau tuo metu susidomėjo baltų kalbomis. Baigęs studijas, jis tais pačiais metais pradėjo dirbti mokslo darbuotoju Vokiečių mokslų akademijos Berlyne (Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin) Slavistikos institute, o nuo 1969 m. iki Vokietijos susivienijimo 1990 m. – VDR mokslų akademijos Centriniam kalbotyros institute (CKI). Nuo 1980 m. jis dirbo prof. R. Eckerto vadovaujame CKI Slavistikos, baltistikos, finougri­stikos ir balkanistikos skyriuje. Jo darbo baras buvo baltistiniai tyrimai. 1991–1995 m. F. Hinze tęsė savo mokslinį darbą Laisvajame Berlyno universitete, prof. B. Schleratho vadovaujamoje Lyginamosios ir indoeuropiečių kalbotyros katedroje.

Dirbdamas Vokiečių MA Slavistikos institute, 1961 m. F. Hinze apgynė disertaciją apie vokiečių kalbos skolinis ir jų fonetiką kašubų dialekte, 1965 m. išleista atskira monografija (kaip šio instituto darbų serijos dalis)². Kaip leksikologas ir leksikografas, jis užsimojo milžiniškam kašubistikos darbui. Iš pradžių paruošė spaudai savo pirmtako, žy­maus vokiečių pomeranisto Friedricho Lorentzo pradėtus darbus, išleido jo monografiją *Gorrenszy­no kašubų dialektas*³ ir jo *Pomeranų žodyno* I tomą⁴. F. Hinze kruopščiai ir atkakliai tęsė F. Lorentzo pradėtą žodyną. 1970–

² F. H i n z e, Wörterbuch und Lautlehre der deutschen Lehnwörter im Pomoranischen (Kaschubischen), DAW zu Berlin, Veröff. d. Inst. f. Slawistik, Hrsg. H. H. Bielfeldt, Nr. 37, Berlin, 1965.

³ F. L o r e n t z †, Der kaschubische Dialekt von Gorrenschn, bearbeitet von F. Hinze, DAW zu Berlin, Veröff. d. Inst. f. Slawistik, Hrsg. H. H. Bielfeldt, Nr. 19, Berlin, 1959.

⁴ F. L o r e n t z †, Pomoranisches Wörterbuch, bearbeitet von F. Hinze, I: A–P, DAW zu Berlin, Veröff. d. Inst. f. Slawistik, Hrsg. H. H. Bielfeldt, Sonderreihe Wörterbücher, Berlin, 1958.

1983 m. išleido Berlyne jau autorinius II–V šio žodyno tomus⁵. *Pomeranų žodynas* – iškilusias ir pomeranistikos istorijoje neturintis sau lygių darbas, kurį F. Hinze tobulino visą savo gyvenimą, rašydamas vis naujus papildymus ir registrą. F. Hinzes pastangomis šis žodynas išaugo į kašubų tarmių leksikoną. Tai yra jo asmeninis nuopelnas, tolygus ilgamečiam ištisos mokslininkų grupės darbui. Sunku išmatuoti tą širdies šilumą, kurią autorius sudėjo į šio žodyno tomus. Šiuo gyvenimo darbu jis padėjo tvirtą pamatą pomeranistikai ir kašubistikai.

Apie pomeranų ir kitų slavų kalbų gramatiką, leksikologiją, etimologiją ir onomastiką jis parašė daugybę straipsnių ir recenzijų⁶, išleido

⁵ F. L o r e n t z †, Pomoranisches Wörterbuch, fortgeführt von F. Hinze, DAW zu Berlin, Veröff. d. Inst. f. Slawistik, Sonderreihe Wörterbücher, II: P–T, Berlin, 1970; III: T–Ž, Berlin, 1973; IV: Nachträge, Berlin, 1975; V: Nachträge, Berlin, 1983.

⁶ Pvz.: F. H i n z e, Die Bildung des Präsens Passivi im Sorbischen und Slovinzischen, – Beiträge zur sorbischen Sprachwissenschaft, Bautzen, 1965, 321–336; F. H i n z e, Die Besonderheiten des pomoranischen Kardinalzahlworts gegenüber dem des Polnischen, – ZfSl XVII (3), 1972, 346–359; F. H i n z e, Onomatopöie und Nomination. Dargestellt an pomoranischen (kaschubischen) Bezeichnungen der Wild-Avifauna, – ZfSl XXXII (6), 1987, 815–823; F. H i n z e, Einige slovinzische Reliktwörter im hinterpommerischen Plattdeutsch, – ZfSl XV (1), 1970, 35–37; F. H i n z e, Die Typen der Lehnprägungen nach deutschem Vorbild im Pomoranischen, – ZfSl XII (5), 1967, 639–642; F. H i n z e, Der urslawische Anteil am pomoranischen Wortschatz, – ZfSl XXVII (3), 1982, 342–355; F. H i n z e, Die etymologische Klärung von Namen in Lebaćsee in Hinterpommern, – ZfSl XV (1), 1970, 38–48; F. H i n z e, Pomoran. *Studki* 'bitter' (übertr.) und sein etymologisches Nest, – ZfSl XXXVIII (2), 1993, 197–199; F. H i n z e, Slawische Namen Hinterpommerns, – Język Kaszubski. Poradnik Encyklopedyczny, Gdańsk, 2002, 75–76; F. H i n z e (rec.), Słowińcy, ich język i folklor, Wrocław etc., 1961, – ZfSl VIII (1), 1963, 55–57.

senuosius kašubų tekstus⁷, paskelbė darbų apie kašubų literatūrą, tautosaką, istorinę dialektologiją bei kašubistikos tyrinėjimo istoriją⁸. Nagrinėdamas šiaurės vakarų slavų (drevėnų-polabų, sorbų, lenkų, kašubų) kalbų turtus, savo darbuose jis nušvietė ir jų materialinę bei dvasinę kultūrą. Kaip didelis šių tautų ir kalbų žinovas, jis bendradarbiavo su Lenkijos MA Lenkų kalbos institutu leidžiant Krokovoje Lenkų dialektų žodyną *Słownik gwar polskich*⁹.

Turėdamas didelę žodynininko patirtį, F. Hinze daug metų buvo leidžiamo tritomio dabartinės rusų kalbos žodyno *Deutsch-Russisches Wörterbuch*¹⁰ bendraautoris ir redkolegijos narys.

Nuo 1974 m. bendradarbiavo leidžiant *Bendrajį slavų atlasą* (OLA).

Produktyviusius savo 15 darbo metų (1980–1995) F. Hinze skyrė baltistikai. Dirbdamas VDR mokslų akademijos Baltistikos darbo grupėje, žymiai prisidėjo prie kuršininkų dialekto (Nehrunskurisch) tyrinėjimo. Čia jis atliko tada dar įmanomą labai svarbų šio baltų dialekto leksikos kaupimo darbą, įtraukdamas į jį tuo metu Berlyne gyvenusius „senosios kalbos“ žinovus kuršininkus: užfiksavo jų pasakojimus, senovines dainas, sudarė kuršininkų leksikos kartoteką. Remdamasis sukauptais žodiniais turtais, paskelbė

⁷ Die Schmolsiner Perikopen, hrsg. von F. Hinze, DAW zu Berlin, Veröff. d. Inst. f. Slawistik, Nr. 41, Berlin, 1967.

⁸ Pvz.: F. H i n z e, Bemerkungen zur neuesten kaschubischen Literatur, – ZfSl XXXVIII (3), 1993, 464–474; Altkaschubisches Gesangbuch, hrsg. von F. Hinze, DAW zu Berlin, Veröff. d. Inst. f. Slawistik, Nr. 46, Berlin, 1967; F. H i n z e (rec.), Der pomeranische Sprachatlas, I, – ZfSl XI (3), 1966, 470–473; V, – ZfSl XV (2), 1970, 312–317; F. H i n z e, Bibliographische Beiträge zu einer Geschichte der kaschubischen Literatur, – ZfSl XII (1), 1967, 386–392.

⁹ Słownik gwar polskich, I–XVII, pod red. M. Karasia, Wrocław etc., 1979–2002.

¹⁰ Deutsch-Russisches Wörterbuch, I–III, begründet von H. H. Bielfeldt, in der Endfassung erarbeitet von einem Autorenkollektiv unter Leitung von R. Lötsch, Berlin, 1983–1984.

originalių straipsnių apie kuršininkų kalbą¹¹. Be to, jis nagrinėjo kalbinių ryšių klausimus, rašė apie pomeranų-baltų ir vokiečių-baltų kalbų kontaktus¹², tyrinėjo lietuvių, latvių bei senovės prūsų leksiką¹³, rašė literatūrinio vardyno klausimais, išspausdino daug recenzijų ir darbų apie baltistikos¹⁴ ir slavistikos istoriją. Kartu su prof. R. Eckertu ir

¹¹ Pvz.: F. H i n z e, Grammatische Interferenzerscheinungen im Nehrungskurischen, – Baltistica, XXV (2), 1989, 156–167; F. H i n z e, Zur Schichtung der slawischen Lehnwörter christlicher Terminologie im Nehrungskurischen, – Balto-slowiańskie związki językowe, Wrocław, 1990, 157–175; F. H i n z e, Die slawischen lexikalischen Elemente im nehrungskurischen Wortschatz, die das Alltagsleben der Nehrungskuren bezeichnen, – Contributions to Baltic Linguistics, Poznań 1993, 43–52.

¹² Pvz.: F. H i n z e, Zwei deutsche Lehnwörter im Baltischen, – Baltistica, XXI (1), 33–36; F. H i n z e, Einige Fälle von Übereinstimmung in der Struktur der Vogelbezeichnungskomposita im Deutschen und Altpreußischen, – Linguistica Baltica, IV, 1995, 185–192.

¹³ Pvz.: F. H i n z e, Die Uhrzeitangabe im Lettischen im Vergleich zu der des Deutschen, Litauischen, Russischen und Polnischen. Eine onomasiologisch-typologische Studie, – ZfSl XXXIV (2), 1989, 185–203; F. H i n z e, Die altpreußischen Bezeichnungen der Wild-Avifauna und des Hausgeflügels, – Linguistica Baltica, V–VI, 1996–1997, 145–182.

¹⁴ Pvz.: F. H i n z e, Wer war Daniel Friedericus Werner, der zeitweilige Besitzer des “Lexicon Lithuanicum”? – Linguistica Baltica, II, 1993, 127–130; F. H i n z e, Jacobo Grimo susidomėjimas K. Donelaičio „Metais“, – Pergalė, I, 1989, 112–117; F. H i n z e, Jacobas Grimas ir lietuvių liaudies dainos, – Mokslas ir gyvenimas, XII,

šių eilučių autore 1994 m. vokiečių kalba išleido knygą *Baltų kalbos: Įvadas*¹⁵, kurioje jis parašė skyrius apie lietuvių kalbos veiksmažodį ir prielinksni bei latvių kalbos daiktavardį, būdvardį, įvardį, skaitvardį, veiksmažodį ir prielinksni.

F. Hinze buvo aktyvus konferencijų ir tarptautinių kongresų dalyvis. Jo pranešimai ir kalbos buvo aukštos lingvistinės kultūros, saviti ir turiningi.

Nutrūkus gyvenimui, liko gausus F. Hinzės palikimas – jo moksliniai darbai (daugiau kaip 230 pozicijų), dėžės kortelių su žodžiais, kuriuos jis išplėšė iš užmaršties ir paliko būsimoms mokslininkų kartoms. Visa tai – žymus indėlis į mokslo lobyną, sukurtas dvasiškai įkvėpto žmogaus, kuris, patyręs daug sunkumų, savo gyvenime vadovavosi žodžiais: „Juk aš žinau, kad mano Atpirkėjas gyvas; galų gale jis pakils kaip liudytojas žemėje...“. *Job* 19, 25–26¹⁶.

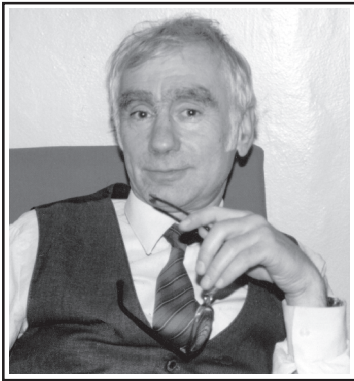
Elvyra Julija Bukevičiūtė

1989, 8–11; F. H i n z e, L. Rhesos K. Donelaičio „Metų“ vertimo vertinimas to meto vokiečių kritikoje, – Darbai apie Kristijoną Donelaitį, Vilnius 1993, 164–166 ir kt.

¹⁵ F. H i n z e, Litauisch: Das Verb, 163–223, Die Präpositionen, 227–232; Lettisch: Das Substantiv, 283–292, Das Adjektiv, 292–296, Die Pronomina, 297–301, Das Zahlwort (Numerale), 301–310, Das Verb, 310–361, Die Präpositionen, 366–375, – R. Eckert, E.-J. Bukevičiūtė, F. Hinze, Die baltischen Sprachen: Eine Einführung, Leipzig etc., 1994.

¹⁶ Biblija, arba Šventasis Raštas, iš hebrajų ir aramėjų kalbų vertė A. Rubšys ir Č. Aliulis, Vilnius, 2001.

VALERIJUS ČEKMONAS

1936–2004

2004 m. kovo 17 d. mirė žymiausias Lietuvos slavistas Vilniaus universiteto profesorius habil. dr. Valerijus Čekmonas. Tai be galo skaudi netektis ir baltų kalbotyrai, nes Profesorius nuo pat savo mokslo kelio pradžios iki jo pabaigos gyvai domėjosi baltų kalbomis bei jų tarmėmis, atidžiai sekė baltistų tyrimus, dalyvaudavo įvairiose jų konferencijose, ekspedicijose, mokslo leidiniuose. Baltistikai reikšmingi ir beveik visi slavistiniai jo darbai.

Valerijaus Čekmonas (iki 1982 m. lapkričio – *Čekmanas*, slavų kalbomis *Чекман*, *Чэкман*, *Czekman*) buvo gimęs 1936 m. gruodžio 26 d. (oficiali data – 1937-10-25) Ukrainoje, Čerkasų srities Monastyriščeno rajono Zavaljės kaimo mokytojų Anastasijos ir Nikolajaus Čekmanų šeimoje. Pačioje karo pradžioje neteko tėvo: 1941 metų birželio 22 d. išėjo į kariuomenę – 1942 metais žuvo.

Vaikystė ir ankstyvoji jaunystė būsimajam didžiam mokslininkui buvo gana nelengva. 1948–1955 m. jis mokomas ir kariškai dresuojamas Kijevo suvoro viečių mokykloje (Киевское Суворовское училище), vėliau – Maskvos karo mokykla ir nyki minininko sprogintojo tarnyba. Laimė, 1958 m. pavyksta demobilizuotis ir įstoti į Černovicų universitetą, kuriame galutinai pasirenka filologo kelią. Studijų nebaigęs, nuo 1963 m. sausio pradeda dirbti rusų ir vokiečių kalbų mokytoju Lietuvoje, Ignalinos rajono Šiūlėnų aštuonmetėje mokykloje; čia dirba iki 1965 m. rugsėjo. Moky-

tojudamas neakivaizdiniu būdu baigia Rostovo prie Dono universitetą (1964 m.); pažymėtina, kad jo diplominis darbas buvo susijęs su Lietuva – skirtas Ignalinos rajono rusų sentikių kalbai. Simboliška, kad V. Čekmono moksliniai interesai buvo susiję su šia kalba ir paskutiniaisiais gyvenimo metais... 1965 metais, porą mėnesių padirbėjęs Latvijos Preilos rajone mokytoju, išvyksta į Minską studijuoti aspirantūroje. 1968 m. gruodžio 26 d. jaunasis mokslininkas labai sėkmingai apgina novatorišką disertaciją „Kietųjų ir minkštųjų priebalsių priešpriešos raida baltarusių kalboje: Tipologinis ir istorinis lyginamasis tyrimas“ ir tampa filologijos mokslų kandidatu (dabartiniais mūsų terminais – daktaru). Po poros metų disertacija išspausdinama, – deja, baltarusių kalba¹, todėl nesusilaukia tokio atgarsio, kokio iš tikrųjų nusipelno. Šiame darbe V. Čekmonas pirmą kartą kalbotyros istorijoje visus konkrečių kalbos bei tarmių reiškinių aiškinimus grindžia gausiais įvairiausių genetikos ir struktūros kalbų sinchroniniais bei diachroniniais duomenimis – tipologinis kontekstas jam tampa svarbiausiu rekonstrukcijos pamatu. Šiuo pamatiniu principu remiasi ir gausios smulkesnės mokslininko publikacijos: apie praslavų redukuotųjų balsių – jerų – fonologinį statusą ir kilmę², tam tikrų šios prokalbės priebalsių bei jų junginių raidą³, slavų akavimo prigimtį bei kilmę⁴, praslavų ir baltų jotaciją⁵,

¹ В. М. Чэкман, Гісторыя процывапа-стаўленняў па цвёрдасці-мяккасці ў беларускай мове, Мінск, 1970.

² В. Н. Чекман, К происхождению и фonoлогической интерпретации праславянских еров, – *Lingua Posnaniensis*, XVIII, 1974, 29–49.

³ W. Czekań, O „prasłowiańskim“ rozwoju *gn(kn) > *gñ(kñ), – *Studia z filologii polskiej i słowiańskiej*, XIII, 1974, 115–123; В. Н. Чекман, О рефлексах индоевропейских *k, *g в балто-славянском языковом ареале, – *Балто-славянские исследования*, Москва, 1974, 116–135.

⁴ W. Czekań, Akanie. Istota zjawiska i jego pochodzenie, – *Slavia Orientalis*, XXIV (3), 1975, 283–305.

⁵ В. Н. Чекман, О йотации в праславянских и балтийских языках, – *Blt XI* (1) 1975 63–76.

lietuvių kalbos tarmių akavimo kilme⁶ ir daugelis kitų. Didžiai turiningas V. Čekmono pranešimas, parengtas VII slavistų suvažiavimui (Varšuva, 1973)⁷, – beje, tai pirmas šio mokslininko darbas, kurį turėjau progos išsamiai išstudijuoti (jau 1973 metų vasarą). Kalbininkas, nors ir pasinėręs į istorinės kalbotyros labirintus, neatitrūksta nuo dabarties, – pavyzdžiui, 1973 m. kartu su A. Padlužnu išleidžia puikų sinchroninės fonetikos veikalą „Baltarusių kalbos garsai“⁸, kuriuo vėliau plačiai remiasi sprendamas įvairias slavų kalbų fonetikos raidos problemas.

1968–1979 m. Valerijus Čekmonas dirba Baltarusijos Jakubo Koloso kalbotyros instituto moksliniu bendradarbiu – iš pradžių jaunesniuoju, vėliau – vyresniuoju. Šį laiko tarpą vainikuoja kapitalinis veikalas „Praslavų kalbos istorinės fonetikos tyrimai“ (1979)⁹.

Baltistams ypač reikšminga ir vertinga pirmoji knygos dalis „Rekonstrukcijos teorinės problemos“, kurioje įtikinamai parodyta, kad bet kuri diachroninė hipotezė būtinai verifikuotina kruopščiai patikrintais tipologijos duomenimis. Kalbos istorikas, kuriam svarbu ne tik teorinių rekonstrukcijų darba, bet ir jų patikimumas bei realizmas, savo teorinėse konstrukcijose turi vadovautis fundamentiniu principu, kuris knygoje formuluojamas

⁶ В. Н. Чекман, К происхождению литовского аканья, – Acta Baltico-Slavica, XI, 1977, 167–191. Prie šios temos dar ne kartą grįžta – bene paskutinį kartą VII tarptautiniame baltistų kongrese (žr. A. Girdeņis, V. Čekmonas, Baltų ā labializacijos motyvai bei sąlygos lietuvių kalbos tarmėse, – VII Starptautiskais baltistu kongress: Referātu tēzes, Rīga, 1995, 20–21 [= A. Girdeņis, Kalbotyros darbai, III, 2001, 388–390]).

⁷ В. Н. Чекман, Генезис и эволюция палатального ряда в праславянском языке, Минск, 1973.

⁸ А. І. Падлужны, В. М. Чэкман, Гукі беларускай мовы, Мінск, 1973 (Pažymėtina, kad rengiant šį darbą pasinaudota Vilniaus universiteto Eksperimentinės fonetikos laboratorijos palatografu.)

⁹ В. Н. Чекман, Исследования по исторической фонетике праславянского языка: Типология и реконструкция, Минск, 1979.

taip: „atkuriamosios praformos privalo turėti tas pačias savybes, kaip ir gyvosios arba gerai paliudytos (dokumentuotos) mirusios kalbos“¹⁰. Iš šio bendro tipologinio patikimumo principo («принцип типологического правдоподобия») plaukia kiti svarbūs metodologiniai reikalavimai. Ypač įsidėmėtina, kad, tvirtai pagrįsta autoriaus nuomone, diachroniniai tyrimai, koreguojami tipologijos duomenimis, visada patikimesni už tuos, kurie tokiais duomenimis neverifikuoti (p. 25). Baltistams labai aktualios ir mintys apie tai, kad prasminga rekonstruoti tik tokias diachroninio vyksmo grandis, kurias randame gyvosiose kalbose (p. 32), kad fonetinių reiškinų rekonstrukcijos negali būti patikimesnės už gerai ištirtus gyvųjų kalbų fonetikos duomenis (p. 35–36), ir daugelis kitų. Bene pirmą kartą (jeigu nekalbėsime apie ankstesnes paties V. Čekmono publikacijas) čia išskirtos labai svarbios palatacijos ir palatalizacijos sąvokos, gražiai diferencijuojančios palatalinių ir palatalizuotųjų (minkštųjų) priebalsių susidarymą: pirmuoju atveju priebalsiai keičia savo tarimo vietą į palatalinę (liežuvio vidurinę), antruoju tik įgyja papildomą liežuvio vidurio artikuliaciją. Veikale puikiai parodoma, kad palatacija ir palatalizacija – skirtingi diachroniniai vyksmai, kurių tolesni padariniai retai kada tebūna tapatūs ar net panašūs.

Pati savaime tipologinio tikslingumo idėja lyginamosios kalbotyros istorijoje nėra absoliučiai nauja: implicitiškai ją rėmėsi daugelis diachroninių rekonstrukcijų net Augusto Schleicherio laikais, o Romanas Jakobsonas tą principą deklaravo jau gana imperatyviai. Bet tik Valerijus Čekmonas iš šio bendro principo, iki tol buvusio beveik tik gryna deklaracija, sugebėjo padaryti konkrečias metodologines išvadas ir jomis pagrįsti ištįsą diachroninių tyrimų programą, kurios toliau nepaprastai nuosekliai laikosi. Visuose knygos skyriuose bei skirsnuose iš pradžių nustatomas dinaminis modelis: nustatomi tipologijos atžvilgiu galimi pradinių garsų poky-

¹⁰ «восстанавливаемые праформы должны обладать теми же свойствами, которыми обладают живые или хорошо засвидетельствованные (документированные) мертвые языки» (Исследования..., с. 15).

čiai – vadinamieji tipologiniai laukai (типологи-ческие поля), tipologijos ir arealinių situacijų „leidžiami“ tarpiniai diachroninių vyksmų etapai – tipologiniai „medžiai“ (типологические древа), sugretinamos įvairios fonologinės situacijos, kuriose pastebėti atitinkami pokyčiai; toliau tokio tipologinio modelio pamatu vertinamos esamos diachroninės interpretacijos ir teikiamos naujos – dažnai net radikaliai naujos. Galima beveik nesvyruojant teigti, kad V. Čekmonui pavyko įtikinamai įrodyti daugelio klasikinės slavistikos diachroninių konstrukcijų nepagrįstumą, – pavyzdžiui tų, kurios remdavosi vadinamąja grupinio sinharmonizmo ar atvirųjų skiemenų tendencija: knygoje pateikti tipologiniai argumentai rodyte įrodo, kad tos hipotezės yra ne daugiau kaip dar- nus faktų aprašymas, o ne slavų fonologinės sistemos susiformavimo paaiškinimas.

Knyga be galo svarbi baltistikai ne tik bendraisiais metodologiniais pamatais, bet ir daugy- be konkrečių išvadų.

Štai latvių kalboje randame beveik visus tuos pačius palatacijos bei depalatacijos reiškinius kaip slavų kalbose – net spontanišką palatalinę epente- zę **Pj* tipo grupėse. Pietvakarinėse lietuvių tarmė- se iki šiol yra išlikusi grupinio sinharmonizmo si- tuacija, nesukelianti uždarytųjų skiemenų nykimo; daugelyje tarmių žinomi įvairiausi junginių **tj*, **dĵ* palatacijos bei depalatacijos ir priebalsių veliari- zacijos atvejai, gausūs vokalizmo pokyčiai, susiję su kalbamaisiais procesais (veliariacija bei deve- liarizacija, *e* → *ĵ*, *e* → *ā* tipo „lūžiai“ ir t. t.); tradi- ciškai mąstant, galima manyti, kad net prūsų kal- boje esama palatacijos refleksio *š* < **sj* (pvz., *schu- wikis* E496 ~ *siuvikas* ‘batsiuovys’). Baltistikai be galo svarbu, kad po V. Čekmono tyrimo nebelieka abejonės, kad prabaltų (net „pralietuvių“¹¹) kalbo- je nebuvo tembrinės koreliacijos – kietųjų ir minkš- tųjų priebalsių priešpriešos: kaip rodo tipologija, ta koreliacija negalima, kai nėra pozicinės pala- talizacijos. O kad jos nėra buvę, įrodo lietuvių af- rikatos *č / ć*, *dž / dž*, kilusios iš **tj*, **dĵ* ir daugybė depalatacijos atvejų latvių kalboje bei jos tarmė-

se. Taip pat palatacijų ir palatalizacijų pobūdis bal- tų tarmėse rodo, kad jos yra glaidinės, o ne asimiliacinės jotacijos padarinys; kad šių vyks- mų laikais tebeegzistavo glaidai **j*, **y* (daugely- je padėčių virtę dabartiniais spirantizuotais sklan- džiaisiais *j*, *v*), rodo daugumas protezių, taip pat dzūkuojančiųjų šnektų *čvī*, *džvī* < **tvi*, **dvi* – po- kyčiai, įmanomi tik tuo atveju, jeigu **y* turėjo priešakinį alofoną – maždaug *ū* (tarptautine transkripcija – [y]) – supriešakėjusio *v* net išivaiz- duoti negalima. Vadinasi, afrikatas galima kildin- ti tik iš **tj*, **dĵ* – ir dabar dar pasitaikančių *č*, *dž* < **tj*, **dĵ* tipo rekonstrukcijų po V. Čekmono darbų nebegalima laikyti korektiškėmis.

Veikale rasime minčių, kurios netiesiogiai ar tiesiogiai įrodo, kad redukuoti balsiai gali turėti nulinių (jokių garsu nerealizuojamų) pozicinių ar fakultatyvinių variantų (pvz., p. 203–205), kad protetiniai garsai (dažniausiai *j*-, *v*-) prieš žodžio pradžios balsius nėra tiesiogiai susiję su tarpžo- diniais hiatais net slavų kalbose, – tai skatina ieš- koti svaresnių to reiškinio motyvų ir baltų tarmė- se. Knygoje iškelta perspektyvi mintis, kad prote- zių (ir daugelio kitų vokalizmo raidos reiškinijų) šaknys veikiausiai slypi išorės sandyje¹².

Apskritai daugeliu atvejų V. Čekmonas yra tartum atlikęs už mus, baltistus, preliminarinį dar- bą – sukūręs tvirtą tipologinę bazę, būtiną toles- niems gilesniems ir modernesniems baltų kalbų fonologijos diachroniniams tyrimams. Eidami jo nubrėžtu keliu, galime tikėtis daugybės naujų pa- stebėjimų ir atradimų. Kai kas šia kryptimi jau ir mėginta daryti¹³ – žr., pvz., Blt XV (1) 1979 23–30, Blt XV (2) 1979 111–123 – Blt XVI (1) 1980 32–24. Deja, tai tik lašelis jūroje tų vaisių, kurie turėtų išaugti ir subręsti V. Čekmono gerai išpurentoje dirvoje...

Ir knyga, ir prieš tai bei vėliau parašyti pana- šios krypties straipsniai susilaukė aukšto pripaži-

¹² Bandyką konkretizuoti šią mintį lietuvių kal- bos tarmių duomenimis žr. Jono Kazlausko diena: Istorinės gramatikos dalykai, Vilnius, 1992, 8–9.

¹³ Šiuos mėginimus Valerijus Čekmonas labai karštai ir nesavanaudiškai rėmė ir skatino: padėka „Baltisticos“ XVI tomo p. 44 išn. 89 pabaigoje nėra tuščia kurtuazija, o tikras tokios nesavanau- diškos kūrybinės paramos konstatavimas.

¹¹ Terminas sąlyginis, nes tokia prokalbė vargu ar iš tikrųjų egzistavo. Lietuvių kalba veikiausiai yra gentinių kalbų ar tam tikrųjų arealų kon- vergencijos padarinys.

nimo mokslo pasaulyje. Ypač minėtinas labai palankus išymas Vakarų slavisto H. Birnbaumo dėmesys: rašydamas apie didžiausius slavų kalbotyros pasiekimus 1974–1982 m. diachroninės fonologijos srityje, jis pirmiausia iškelia kalbamąją V. Čekmono monografiją, ypač pabrėžia jos novatoriškumą – tai, kad knygoje svarbiausią vietą užima nagrinėjamųjų reiškinių tipologinės prielaidos¹⁴.

Monografijos pagrindu Valerijus Čekmonas parengia daktaro (dabar sakytume – habilituoto daktaro) disertaciją „Tipologiniai rekonstrukcijos pagrindai“ ir sėkmingai ją apgina Maskvoje.

Tuo metu, kai gynė savo daktarą, mokslininkas jau dirbo Vilniaus universitete: 1979–1984 m. – Rusų kalbos katedros docentu, 1985–2004 m. – tos pačios katedros profesoriumi; nuo 1988 m. iki 1999 m. vadovo savo iniciatyva ir pastangomis įsteigta Slavų filologijos katedrai. 1995 m. tampa slavistikai skirtą „Kalbotyros“ sąsiuvinį (netrukus pavadintą „Slavistica Vilnensis“) vyriausiuoju redaktoriumi.

Lietuvoje V. Čekmonas visu savo gyvu karštu temperamentu atsideda pedagoginiam darbui ir mokslinės pamainos ugdymui, rengia dialektologines ekspedicijas į periferines lietuvių¹⁵, lenkų, baltarusių kalbos tarmes; kaip jau užsiminta, į gyvenimo pabaigą vėl susidomi rusų sentikiais ir jų kalba bei istorija. Labai entuziastingai dalyvauja viešajame Filologijos fakulteto ir Universiteto gyvenime, su atviru džiaugsmu priima Sąjūdžio veiklą ir Lietuvos atgimimą. Visą laiką artimai bendradarbiauja su baltistais – ir pranešimais jų konferencijose, ir tiesioginiais bičiuliškais kontaktais, negailėdamas savo kolegoms nei vertingų patarimų, nei konstruktyvios kritikos, nei padrąsinančio žodžio svyravimų bei abejonių valandą; oponavo ne vieną baltų kalbotyros, net dialektologijos disertaciją – ir visada išsamiai bei autoritetingai, su labai konstruktyviomis, dalykiškomis ir kartu geranoriškomis pastabomis.

¹⁴ X. Б и р н б а у м, Праславянский язык: достижения и проблемы его реконструкции, Москва, 1987, 259. Knygoje minimi ir kiti svarbesnieji V. Čekmono darbai.

¹⁵ Su didžiausiu pakilimu Baltarusijos lietuvių tarmes jis tyrė 1983 metų vasarą – paaukodamas joms visą laisvalaikį, net atostogas Palangoje.

Visus mus žavėdavo Valerijaus Čekmono sugebėjimas žaibiškai suvokti kad ir painiausios naujos lingvistinės minties esmę, čiupte sučiupti stipriausias ir silpnąsias jos puses, pamatyti tolesnio plėtojimo ir tobulinimo perspektyvą. Nėra iki jo tekę ir turbūt niekad nebeteks susidurti su tokiu lingvistinio mąstymo greičiu ir skvarbumu, su tokiu mokslinių interesų diapazonu: mokslininkui buvo įdomūs ir techniniai eksperimentinės fonetikos dalykai, ir tarmių niuansai, ir plačiasi bendrosios kalbotyros horizontai. Ir vargu ar rastume indoeuropiečių kalbą, kuriai jis būtų buvęs abejingas: su tuo pačiu entuziazmu jis kalbėdavo ir apie albanų kalbą, ir apie osetinų epą, ir apie indų „Mahabharatą“ (beje, storiausias to epo tomas visada stovėdavo garbingiausioje jo gausios namų bibliotekos vietoje). Pagaliau turbūt mažai kas žino, kad V. Čekmonas rašė eilėraščius ir apsakymus, net svajono sukurti romaną.

V. Čekmono mokslo veikla Vilniuje gana netikėtai pasuka kita – ne tiek moksline, kiek pedagogine ir apskritai šviečiamąja kryptimi. Tai aiškiausiai rodo darbai, paskelbti šiuo laikotarpiu: „Slavų kalbos ir tautos: Giminytės ištakos“ (1985)¹⁶, „Slavų filologijos istorija“ (1986)¹⁷, „Slavų filologijos įvadas“ (1988)¹⁸, „Baltarusių kalbos fonetika ir fonologija su bendrosios fonetikos ir fonologijos elementais“ (su E. Smuškova; 1988)¹⁹... Atkūrus nepriklausomą Lietuvos valstybę, mokslininkas kartu su žmona Irena ir kitais kolegomis ima intensyviai rengti lietuvių kalbos mokymo priemones nelietuviams, norintiems greitai išmokti mūsų valstybinę kalbą: „Lietuvių kalba visiems“ (1992–1993), „Język litewski dla każdego“ (1993), „Lietuvių-rusų, rusų-lietuvių žodynas“ (1993, 1997), net tampa Tautinių mažumų tyrimų centro direktoriumi (2000–2003). Ne kartą yra kalbėjęs apie Baltarusijos lietuvių tarmes,

¹⁶ В. Н. Ч е к м о н а с, Славянские языки и славянские народы, Минск, 1985.

¹⁷ В. Н. Ч е к м о н а с, История славянской филологии (до начала XX века), Вильнюс, 1986.

¹⁸ В. Н. Ч е к м о н а с, Введение в славянскую филологию, Вильнюс, 1988.

¹⁹ W. C z e k m o n a s, E. S m u ł k o w a, Fonetika i fonologija białoruskiego z elementami fonetiki i fonologii ogólnej, Warszawa, 1988.

apie planus imtis net eksperimentinių jų tyrimų – pradžia tokiems darbams jau buvo padaręs²⁰...

²⁰ Pvz.: В. М. Чекман, Да характарыстыкі даўжыні галосных у паўночна-ўсходніх беларускіх гаворках, – Галосныя беларускай мовы, Мінск, 1975, 102–167; В. Н. Чекман, К проблеме литовско-белорусской интерференции в Пелясе, – Балто-славянские этноязыковые контакты, Москва, 1980, 206–226.

Daugybę puikių sumanymų Valerijus Čekmonas nusinešė į Amžinybę. Labai skaudu, kad jo intensyvaus gyvenimo ir mokslo kūrybos kelias taip netikėtai nutrūko.

Tebūnie Tau, brangusis Bičiuli, lengva Lietuvos smiltelė po aukšta plačiašake Kairėnų pušimi!

Aleksas Girdenis